

НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

М. Г. Хаустова

**Національна правова система
за умов розбудови правової демократичної
державності в Україні**

Монографія

Харків
«Право»
2008

ББК 67.9 (4 УКР)
Х-26

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(Протокол № 11 від 29 червня 2007 р.)*

Рецензенти:

В. П. Колісник, доктор юридичних наук,
професор кафедри конституційного права України
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого;

С. І. Максимов, доктор юридичних наук,
професор кафедри філософії Національної юридичної
академії України імені Ярослава Мудрого

Хаустова М. Г.

Х-26 Національна правова система за умов розбудови право-
вої демократичної державності в Україні: Монографія. – Х.:
Право, 2008. – 160 с.

ISBN 978-966-458-044-8

У монографії дається характеристика правової системи як права, узя-
того в цілісно-понятійному, розгорнутому й функціональному стані, уза-
гальнені суперечності та закономірності розвитку правової системи, дове-
дена залежність досконалості механізму адаптації законодавства України
до законодавства ЄС від подібності правової системи України з романо-
германським типом. Досліджуються напрями і тенденції розвитку правової
системи України, що сприятиме розбудові заходів державно-правової прак-
тики, її інтеграції з правовими системами країн Європи, зокрема, в онов-
ленні вітчизняної законодавчої практики.

Видання розраховане на наукових співробітників, викладачів, аспі-
рантів, студентів вищих навчальних юридичних закладів, усіх, кого ціка-
вить зазначена проблема.

ББК 67.9 (4 УКР)

ISBN 978-966-458-044-8

© Хаустова М. Г., 2008
© «Право», 2008

Передмова

У трансформаційних змінах, що відбуваються сьогодні в Україні, пріоритетна роль належить праву, функціонуючому у вигляді цілісної правової системи, яка відображає цілісний правовий світ, що має свою життєву організацію, джерела, архетипи, історію. Формування в Україні національної правової системи є проявом єдності суспільства, одним із важливих напрямів реалізації державного суверенітету, підвищення ефективності та якості правового регулювання, формування засад правової державності, поваги до прав і свобод людини та громадянина.

У зв'язку з цим теоретична розробка концепції сучасної національної правової системи України є одним із першочергових завдань, від вирішення якого залежить характер багатьох інших правових проблем, зокрема пов'язаних з удосконаленням чинного законодавства, визначенням місця й ролі права серед інших соціальних регуляторів.

Стратегічний напрям сучасної української держави — входування в європейський простір — потребує проведення відповідних інтеграційних і реформаторських заходів у сфері правового життя, що мають співвідноситися між собою та забезпечувати ефективні механізми соціального розвитку.

Здійснення правової реформи в Україні потребує численних наукових розробок, у тому числі відмови від догматичного праворозуміння. Такі передумови становлення в теорії права поняття «правова система» покликані відбити цілісність взаємозалежних соціальних явищ, які забезпечують державно-нормативне регулювання суспільних відносин. Це стає особ-

ливо актуальним за умов, коли правова наука потребує узагальнюючої категорії, що дозволяє оперувати нею при науковому аналізі всієї правової дійсності. Такою універсальною категорією і має стати правова система.

Ці обставини, а також потреба в дослідженні поняття «національна правова система України», її місця серед інших правових систем сучасності, пошуку нових засобів оптимізації правового розвитку зумовили необхідність загальнотеоретичного аналізу цих проблем. Їх вирішення сприятиме розвитку в Україні концепції національної правової системи суспільства, її особливостей і визначенню місця в сім'ї правових систем сучасності.

Монографія є першим вітчизняним дослідженням, у якому набула подальшого розвитку характеристика правової системи як права, узятого в цілісно-понятійному, розгорнутому й функціональному стані, узагальнені суперечності та закономірності розвитку правової системи, також доведена залежність досконалості механізму адаптації законодавства України до законодавства ЄС від подібності правової системи України з романо-германським типом, висунута авторська модель напрямів і тенденцій розвитку правової системи України, що, як сподівається автор, сприятиме розбудові напрямів і заходів державно-правової практики України в процесі формування національної правової системи, її інтеграції з правовими системами країн Європи, зокрема, в оновленні вітчизняної законодавчої практики.

РОЗДІЛ 1

ПРАВОВА СИСТЕМА ТА ЇЇ РОЛЬ У ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

1.1. Поняття й характерні особливості правової системи

Термін «правова система» широко використовується у вітчизняній теорії права відносно недавно¹. Утім, незважаючи на різноманітні підходи до дослідження правової системи, її поняття поки не посіло гідного місця в категоріальному апараті теорії права як самостійне².

Цей термін було введено в юридичну науку для позначення права як системного суспільного явища з метою його аналізу у взаємозв'язку та взаємодії складових структурних елементів. Із найширших теоретичних позицій правова система характеризувалася насамперед як складне збірне поняття, що відбиває всю

¹ Правовая система социализма: В 2 кн. – Кн. 1: Понятие, структура, социальные связи / Под ред. А. М. Васильева. – М.: Юрид. лит., 1986; *Матузов Н. И.* Правовая система и личность. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1987; *Правова система України: теорія і практика: Тези доп. і наук. повідомл. наук.-практ. конф. / За ред. Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погорілко.* – К.: ІДП НАН України, 1993; *Карташов В. Н.* Введение в общую теорию правовой системы общества: Учеб. пособие. – Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 1996. – Ч. 2; *Давид Р., Жоффре-Спинози К.* Основные правовые системы современности. – М.: Междунар. отношения, 1999; *Российское государство и правовая система: Современное развитие, проблемы, перспективы / Под ред. Ю. Н. Старилова.* – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1999; *Алексеев С. С.* Восхождение к праву. Поиски и решения. – М.: Норма, 2001; *Оніщенко Н. М.* Правова система: проблеми теорії: Монографія. – К.: ІДП НАН України, 2002; *Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В. С. Журавський, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко; За заг. ред. В. С. Журавського.* – К.: Юрінком Інтер, 2003; *Луць Л. А.* Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти): Монографія. – К.: ІДП НАН України, 2004; *Саидов А. Х.* Сравнительное правоведение (Основные правовые системы современности). – М.: Юристъ, 2000; *Скакун О. Ф.* Правова система України на правовій карті світу. Доп. № 1. – Х.: Еспада, 2004.

² Див.: *Петелина И. В.* Теоретические проблемы российской правовой системы: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 1996. – С. 6.

сукупність існуючих у суспільстві юридичних явищ, весь арсенал правових засобів. Тому правову систему так чи інакше характеризує будь-яке юридичне явище. Інша справа, що складники цієї системи розглядаються як неоднакові за своєю питомою вагою, значенням, роллю, функціями, ступенем самостійності¹.

Поняття «правова система» використовувалося вітчизняними дореволюційними юристами, активно вживається і в зарубіжній юридичній літературі, не ототожнюючись зі структурою об'єктивного права. Цей термін є загальноприйнятим в історичних, політичних і правових дослідженнях, у порівняльному правознавстві минулого й сьогодення.

Проте головне полягає в тому, що розглядуване поняття покликане відбити реальну структурованість правової цілісності²; дозволяє вийти за межі розуміння права як сукупності норм, установлених та охоронюваних державою, розкрити цілісний механізм правового регулювання, який містить не тільки норми законодавства, але й сферу усвідомлення правової дійсності та діяльності з реалізації прав та обов'язків. З другого боку, не можна не враховувати і значення самого системного підходу до права, що поглиблює наші знання про структурованість права, його функціонування й розвиток, створює теоретичну передумову для практичного вдосконалювання такої якості правової дійсності, як системність³.

Науково-практична значимість методології (у цьому випадку — системного аналізу права) тим більша, чим повніше за її допомогою розкриваються риси та властивості права, реалізується можливість не тільки глибше зрозуміти його сутність, а й використати отримане знання в практичній діяльності з удосконалення правового регулювання. Таким чином, у понятті «правова система» ніби поєднані в єдине ціле гносеологія й онтологія права, метод і його предмет, об'єктивне й суб'єктивне в праві⁴. У загальному розумінні правова система — це право, узяте в

¹ Див.: Матузов Н. И. Правовая система и личность. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – С. 13.

² Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – С. 211.

³ Див.: Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – М.: Норма, 2001. – С. 168.

⁴ Проблемы общей теории права и государства: Учеб. для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2002. – С. 282.

цілісно-понятійному, розгорнутому й функціональному стані. Так, за влучним висловом Ю. О. Тихомирова, «право існує, формується і функціонує у вигляді правової системи»¹. Саме необхідність подолання традиційного нормативістського розуміння права потребує введення в понятійний апарат такої категорії, що давала б змогу охопити весь комплекс правових явищ, їх взаємодію та взаємозв'язки, відобразити більш високий рівень узагальнення дійсності, ніж система норм і система законодавства. Такою категорією, на думку авторів першого у вітчизняній правовій літературі монографічного дослідження цієї проблеми, і покликані стати поняття «правова система» й відповідно теорія «правової системи»². Науковці виникнення та призначення категорії «правова система» пов'язували з розвитком праворозуміння, що у вітчизняній теорії права привело до необхідності переходу від дещо ізольованого й диференційованого вивчення окремих сторін правової дійсності (права, правосвідомості, правотворчості, правовідносин, реалізації права та ін.), характерного для попереднього етапу розвитку вітчизняної теорії права, до комплексного осмислення правової реформи, її загальної конструкції.

Утім, при цьому не вдалося уникнути змішання тематики правової системи з усією багаторівневою і різноспрямованою проблематикою загальної теорії права як такою.

Як підкреслює М. І. Матузов, саме висунення ідеї правової системи об'єктивно стало свого роду мовчазним компромісом між прихильниками вузького й широкого розуміння права, тому що ті, хто прагнули включити в нього, крім норм, низку інших елементів, діставали можливість усі ці реалії відбити. У такому контексті концепція правової системи являла собою вдалий «вихід зі становища», оскільки для більш об'ємної інтерпретації права потрібно було розробити нову категорію³.

Отже, правова система — це поняття складне й багатопланове, що містить цілий комплекс компонентів, які нормативно-

¹ Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения. — М.: Норма, 1996. — С. 5.

² Правовая система социализма: В 2 кн. — Кн. 1: Понятие, структура, социальные связи / Под ред. А. М. Васильева. — М.: Юрид. лит., 1986. — С. 14.

³ Див.: Матузов Н. И. Право как центральный элемент и нормативная основа правовой системы // Вопр. теории гос-ва и права. — Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1988. — С. 20.

організуюче впливають на суспільні відносини. На думку французького вченого Ж. Карбоньє, правова система є вмістищем, осередком різноманітних юридичних явищ, існуючих у суспільстві в той самий час на тому ж просторі. Він зазначає, що юридична соціологія використовує поняття «правова система», щоб охопити весь спектр досліджуваних нею явищ¹. Відповідно, якби вираз «правова система» був лише простим синонімом об'єктивного (або позитивного) права, то його необхідність була б сумнівною.

Поняття «правова система» сформувалося як результат застосування системного підходу до дослідження правової реальності. Слід наголосити на тій обставині, що у вітчизняній юридичній науці розвиток системного методу відбувався в умовах значної ідеологізації, догматизації теоретичного мислення, прагнення офіційною системою політизованих знань підмінити, власне, способи, шляхи й методики пізнання дійсності.

У радянській юридичній науці першим досвідом системного дослідження права стала монографія С. С. Алексєєва². На думку Л. Б. Тиунової, системний підхід — це аспект, ракурс дослідження, який передбачає розгляд об'єкта як об'ємного, багатогранного явища, що складається з елементів, зв'язки між якими утворюють відносно незмінну структуру й забезпечують її цілісність. При цьому вся ця система (видова), що перебуває в безперервному русі, в розвитку, має певну автономію щодо середовища, яке є для цього об'єкта навколишнім середовищем, родовою системою³.

Значного поширення у вітчизняному суспільствознавстві системний підхід як дослідницький метод набув у 60–80-ті рр. ХХ ст. Основні наукові праці, де застосовано цей метод у галузі суспільних наук, з'являються в 70–80-ті рр.⁴ Системний під-

¹ Див.: *Карбоньє Ж.* Юридическая социология: Учебник. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 197, 276–277.

² Див.: *Алексєєв С. С.* Структура советского права. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 36–40.

³ Див.: *Тиунова Л. Б.* Системные связи правовой действительности: Методология и теория. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1993. – С. 53.

⁴ Див.: *Попов И. М.* Системный подход в социологии и проблема ценностей // *Вопр. философии.* – 1968. – № 5. – С. 28–30; *Блауберг И. В., Юдин Э. Г.* Становление и сущность системного подхода. – М.: Юрид. лит., 1973. – С. 241–242; *Маркарян Э. С.* Вопросы системного исследования общества. – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 86–87.

хід містить не тільки конкретні правила дослідження, а й відповідний понятійний апарат. Термін «система» — основне в цій методології. Він інтегрує в собі всі її сутнісні сторони, принципи й головні ознаки. Система (від грец. *systema* — ціле, складене із частин; з'єднане) — це сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках між собою й утворюють певну цілісність, єдність. Поняття «система» відіграє важливу роль у філософії, науці, техніці та практичній діяльності¹. Її зазвичай вважають сукупністю взаємозалежних елементів, об'єднаних єдністю мети (або призначення) і функціональною цілісністю. При цьому властивість самої системи не зводиться до суми властивостей складених елементів². Це поняття неоднозначне, у філософській і соціологічній літературі можна нарахувати близько п'ятдесяти його визначень. Найбільш уживаним із них є таке: система — це множинність пов'язаних між собою елементів, що має той чи інший вид упорядкованості за певними якостями і зв'язками й відносно стійку єдність, яка характеризується внутрішньою цілісністю, виражена у відносній автономності поведінки й (чи) існування цієї множинності в оточуючому середовищі³.

Як зауважила Н. М. Оніщенко, «використання системного методу в юридичній науці зумовлене загальною потребою аналізу й узагальнення складних соціально-правових явищ із урахуванням особливостей не тільки самого предмета дослідження, а й цілої низки суміжних понять. Значний обсяг наукової інформації в багатьох галузях знань потребує комплексності досліджень, ретельної систематизації наукового пізнання»⁴.

Системний підхід становить сукупність методів і засобів, що дають змогу досліджувати властивості, структуру та функції об'єктів, явищ або процесів у цілому, подавши їх системи

¹ Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. — М.: Политиздат, 1991. — С. 408.

² Див.: *Прангишвили И. В.* Системный подход и общесистемные закономерности. — М.: Синтез, 2000. — С. 22–23.

³ Див.: *Блауберг И. В., Юдин Э. Г.* Философские проблемы исследования систем и структур // *Вопр. философии.* — 1970. — № 5. — С. 68; *Афанасьев В. Г.* Системность и общество. — М.: Политиздат, 1980. — С. 109.

⁴ *Оніщенко Н. М.* Правова система: проблеми теорії: Монографія. — К.: ІДП НАН України, 2002. — С. 46–51.

з усіма складними міжелементними взаємозв'язками, впливом елементів на систему й навколишнє середовище, а також впливом самої системи на її структурні елементи. Системний підхід при дослідженні будь-якого складного об'єкта, явища або процесу базується на їх цілісному баченні. Головною його особливістю є наявність домінуючої ролі цілого над часткою, складного над простим¹. Тому, на відміну від традиційного підходу, коли думка рухається від простого до складного, від частини до цілого, від елемента до системи, у системному підході, навпаки, думка спрямована від цілого до складових частин, від системи до елементів, від складного до простого.

Системний підхід потребує аналізу цілісних, інтегративних властивостей об'єкта, виявлення його структури й функцій. Однак істотне значення також мають процеси управління, що відбуваються у системах і потребують дослідження останніх щодо циркулюючої в них інформації, погодження й вибору мети.

Властивості системи як цілого визначаються не тільки властивостями його окремих елементів, а й структури системи. Для багатьох типів систем під останньою розуміють просторове розташування всіх її елементів, сукупність стійких міжелементних зв'язків і відносин елементів, внутрішній устрій, а також їх взаємодію і взаємозв'язок. Іноді поняття «система» й «організація системи» ототожнюють.

Системність має онтологічний і гносеологічний аспекти, тому термін «система» одночасно виражає як сам об'єкт, якому притаманна певна складність організації, так і результат системного аналізу, характеризуючи той інтегрований цілісний стан об'єкта, що одержує дослідник при сходженні від цілого до елементів, а далі — від елементів до системи². Системність розглядається як об'єктивна властивість матеріального й духовного світу, а системно-структурний підхід — як найважливіший метод його пізнання. Відомий американський соціолог Т. Парсонс розуміє еволюцію суспільства як ускладнення системи,

¹ Див.: *Оніщенко Н. М.* Правова система: проблеми теорії: Монографія. – К.: ІДП НАН України, 2002. – С. 48.

² Див.: *Садовский В. Н.* Основания общей теории систем. – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 90.

виокремлення функціонально спеціалізованих підсистем і виникнення нових інтеграційних механізмів, які забезпечують координацію взаємодії¹.

Системний аналіз дає можливість застосувати в соціологічних дослідженнях деякі загальні уявлення й методи аналізу, отримані при розробці системної проблематики в інших галузях знань, зокрема в біології та кібернетиці. У свою чергу, розвиток системного підходу в соціальній сфері має важливе загальнонаукове значення з точки зору побудови загальної логіки й методології системних досліджень.

На думку В. Г. Афанасьєва, до основних якісних рис загального поняття системи, а також системного підходу в цілому слід віднести: а) передусім саме системну, інтеграційну якість, яка відрізняється від рис і якостей компонентів самої цілісної системи; б) компоненти системи, тобто те, з чого вона складається і без чого неможлива; в) її доцільність, або наявність у ній цілеспрямованості свого розвитку; г) функції, що забезпечують розвиток системи, її практичну діяльність, спрямовану на досягнення відповідних цілей, які вона ставить перед собою; д) системокомунікативний аспект, тобто забезпечення системи усім необхідним для її інтенсивного розвитку, бо конкретно йдеться про ті різнопланові ресурси (матеріальні, людські тощо), які забезпечують її реальну діяльність².

Отже, основний зміст системного і структурно-функціонального підходу до всієї сукупності правових явищ полягає в тому, щоб³:

1) об'єднавши ці явища в систему, визначити місце й роль кожного з елементів і функції, що ними виконуються;

2) окреслити ієрархічну співвідпорядкованість цих елементів, а також їх закономірні зв'язки;

3) виявити суперечності, що властиві правовій системі й обумовлюють її подальший розвиток і перетворення. Вони

¹ Див.: *Онiщенко Н. М.* Правова система: проблеми теорії: Монографія. – К.: ІДП НАН України, 2002. – С. 37.

² Див.: *Афанасьев В. Г.* Системность и общество. – М.: Политиздат, 1980. – С. 32–36.

³ Российское государство и правовая система: Современное развитие, проблемы, перспективы / Под ред. Ю. Н. Старилова. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1999. – С. 305–306.

можуть бути: а) між правом і законодавством та юридичною практикою; б) між правом і законодавством та суспільною правосвідомістю; в) між юридичною практикою і правовою ментальністю народу; г) між законодавством і юридичною практикою та рівнем розвитку юридичної науки тощо. У вирішенні цих суперечностей — джерело розвитку правової системи, однією з причин яких є різночасність визрівання тих чи інших компонентів правової системи;

4) системний підхід до правових явищ і конструкція правової системи відкрили додаткову можливість для виявлення причин дисфункціональних збоїв у її функціонуванні, виражаючись мовою кібернетики, тих «шумів», які супроводжують це функціонування. Такі дисфункціональні збої можуть виникати на рівні конкретних компонентів правової системи. Остання може дисфункціонувати або функціонувати недостатньо ефективно, і саме системний підхід дає змогу з'ясувати причини такого дисфункціонування її елементів¹.

Таким чином, суть системного підходу полягає в комплексному, взаємозалежному, цілісному розгляді й вирішенні різних аспектів і сторін тих чи інших складних систем. Замість інтуїтивних рішень, заснованих на досвіді та здоровому глузді, він висуває методи раціональних, якісних, а іноді й кількісних оцінок. При системному підході всі приватні локальні цілі й завдання підкоряються загальній кінцевій меті².

Поняття «система» синтезує в собі всі сторони системності об'єкта, подаючи його як єдність елементів, що перебувають у певних зв'язках і відносинах, які визначають існування об'єкта — як цілого, так і зовні відносно незалежного явища. Саме це поняття в кожному випадку характеризує певний рівень розвитку людського пізнання і є специфічною формою відбиття об'єкта у свідомості суб'єкта, формою засвоєння його об'єктивних властивостей і законів буття.

Ураховуючи єдині вихідні постулати загальної теорії систем і системного аналізу, слід зазначити, що будь-яка система має

¹ Российское государство и правовая система: Современное развитие, проблемы, перспективы / Под ред. Ю. Н. Старилова. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1999. – С. 307.

² Див.: *Прангшивили И. В.* Системный подход и общесистемные закономерности. – М.: Синтег, 2000. – С. 26.

підпорядковуватися принаймні деяким вимогам системності (складатися із взаємозв'язаних і безпосередньо взаємодіючих структурних елементів, мати відносну самостійність, відособленість від інших об'єктів, внутрішню цілісність тощо).

Як бачимо, актуальність і важливість комплексного перетворення процесів соціального розвитку підтверджує саме життя. Здійснення правової реформи потребує численних наукових розробок, у тому числі відмови від догматичного праворозуміння й вузького трактування права. Такі передумови становлення в теорії права поняття «правова система» мають відбивати цілісність взаємозалежних соціальних явищ, які, власне, забезпечують державно-нормативне регулювання суспільних відносин. Зауважимо, що за останні двадцять років діапазон системних досліджень розширився.

Взаємозв'язок елементів правової системи, їх функціонування зумовлюють існування правової системи, адже в розрізненому вигляді вона існувати не може. Тому при дослідженні цієї категорії доцільними є застосування системно-структурного підходу, вивчення правової системи як у цілому, так і по частинах. Системний підхід у такому разі є одним з інструментів дослідження об'єкта як складного явища, що містить елементи, взаємозв'язок між якими забезпечує їх цілісність. Наприклад, ще Гегель у свій час писав, що ціле за своїми характеристиками є таким, що містить у собі частини, але якщо воно буде розділене, то перестає бути цілим¹.

Дослідження окремих компонентів правової системи необхідно поєднувати з вивченням різноманітних внутрішніх процесів. Це дає змогу досягнути її цілісності, виявити її внутрішні й зовнішні зв'язки. Водночас правову систему не можна зводити лише до формальних якостей системного утворення, хоча вона такою й виступає. Таке найбільш широке її розуміння є сьогодні переважним у юридичній літературі². У світлі наведеного правову систему можна розглядати як наукову категорію, що дає багатовимірне відображення правової дійсності конкретної держави.

¹ Див.: Гегель. Сочинения. – М.: Госполитиздат, 1978. – Т. 1. – С. 22.

² Див., наприклад: Проблемы общей теории права и государства: Учеб. для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2002. – С. 243–248.

Оскільки право є багаторівневим системним утворенням, поняття «система» в цій сфері вживається неодноразово й у різних значеннях (система права, система законодавства, система джерел права тощо). Однак категорія «правова система» посідає в цьому ряді особливе місце, оскільки, на відміну від попередніх понять, звернених, на думку В. С. Нерсисянца, всередину структури права, останнє звернене насамперед назовні, за її межі¹. Урешті-решт усі проблеми системи зводяться до її відносин із навколишнім середовищем, сутність якого полягає в зменшенні складності реальності, що за своєю природою характеризується надлишком можливостей різних подій².

У правовій системі необхідно бачити соціальний, конкретно-історичний і політичний зміст. Ось чому в межах загальної теорії права правову систему розуміють передусім як одну з підсистем суспільства поряд з економічною, політичною, релігійною та ін. Така точка зору зумовлює її вивчення у зв'язку і взаємодії із зовнішнім середовищем (тобто соціальними чинниками, що визначають його розвиток і функціонування). Тому правова система є категорією порівняльного правознавства, де порівняння як основний метод дослідження припускає погляд на інші, «зовнішні» щодо цього, правові системи або їх елементи.

Серед правових категорій, що характеризують право як системне явище, правова система відбиває найвищий рівень абстракції. На відміну від внутрішньоправових системних утворень, які складаються з однорідних елементів (правових норм, джерел права тощо), правова система містить різнорідні елементи.

При взаємодії правової системи із зовнішнім середовищем одні її елементи виконують динамічну функцію, інші — статистичну³. Перші включають правотворчість, застосування права, правовідносини тощо, другі — доктрину, інститути й норми права, структуровані як по горизонталі (система права),

¹ Проблемы общей теории права и государства: Учеб. для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М.: Норма, 2002. – С. 291.

² Див.: Бусова Н. А. Модернизация, рациональность и право. – Харьков: Прометей-Прес, 2004. – С. 54.

³ Проблемы общей теории права и государства: Учеб. для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М.: Норма, 2002. – С. 293.

так і по вертикалі (система джерел права). Подібним чином правову систему розглядають харківські теоретики права, які визначають, що вона складається зі статичних і динамічних елементів. У статичній вона охоплює сукупність: а) норм, принципів, інститутів (нормативна сторона системи); б) правових установ (організаційний елемент); в) правових поглядів, ідей, уявлень, притаманних певному суспільству (ідеологічний елемент). У динаміці правової системи вирізняють правотворення й реалізацію права, що включає виникнення, зміну та припинення правовідносин, правове мислення¹.

Сполучення динамічних і статистичних елементів у структурі правової системи дозволяє пояснити механізм її взаємодії із зовнішнім середовищем, здійснюваним перш за все через обмін інформацією. Таким чином, суспільство, його окремі соціальні групи «сигналізують» про свої потреби, які вимагають правового закріплення. Відбиваючи ці потреби, правова система «видає» відповідні правові приписи. При цьому каналом впливу на неї є суспільна правосвідомість, яка через правотворчість матеріалізується в нормах права. Останні, у свою чергу, через правовідносини, застосування, дотримання права та інше втілюються в соціальних відносинах, які, з часом змінюючись, знову потребують коректування права, і процес відновлюється. У підсумку виникає своєрідний кругообіг у сфері права, у межах якого відбувається постійне перетворення соціального на правове, а правового — на соціальне². Елементами правової системи Ю. О. Тихомиров вважає: а) цілі й принципи правового регулювання, б) основні різновиди правових актів та їх об'єднання, в) системоутворюючі зв'язки, що забезпечують взаємодію всіх елементів і її цілісність³. С. С. Алексєєв, назвавши таке трактування досить вузьким, зазначив, що системоутворюючі зв'язки не можна вважати елементом правової системи,

¹ Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – С. 211.

² Свого часу С. С. Алексєєв визначив цей процес за допомогою поняття «механізм правового регулювання» (*Алексєєв С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве.* – М.: Юрид. лит., 1966. – С. 54–57).

³ Див.: *Тихомиров Ю. А. Правовая система развитого социализма // Сов. гос-во и право.* – 1979. – № 7. – С. 33.

а скоріше її властивістю¹. Таке формулювання викликало заперечення М. І. Матузова, який переконує, що «для визначення внутрішньої будови права або законодавства немає необхідності вводити нове поняття, для цього існують загальноприйняті традиційні категорії — «система права» й «система законодавства», яких цілком достатньо, щоб відобразити сутність зазначених явищ, у тому числі й з позицій системного підходу»².

В. Д. Попков указує, що це поняття охоплює широке коло правових явищ, включаючи нормативні, організаційні, соціально-культурні сторони цього правового феномена³. На класових ознаках робить акцент М. І. Байтін: «Правова система — це сукупність внутрішньо узгоджених і взаємозалежних класово однорідних і спрямованих в остаточному підсумку до загальних цілей правових явищ, кожне з яких у межах єдиної структури виконує свою специфічну службову роль». В основі різних за змістом визначень правової⁴ системи лежить різне праворозуміння, різні підходи до питання, що є «ядром» правової системи, її стрижнем. На думку М. І. Матузова, таким ядром правової системи є право й законодавство, що його виражає, яке встановлюється державою (нормативістський підхід)⁵. Усі елементи правової системи мають той чи інший ступінь нормативності, тому що більшість із них є похідними від права, правових норм, його складників. Тому вважається, що право — це нормативне підґрунтя всієї правової системи. Воно виступає центральною сполучною ланкою останньої; норми права породжують правовідносини; правовідносини є формою реалізації юридичних норм.

¹ Див.: *Алексеев С. С.* Общая теория права: Учебник: В 2 т. — М.: Юрид. лит., 1981. — Т. 1. — С. 90.

² *Матузов Н. И.* Правовая система и личность. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. — С. 22.

³ *Общая теория государства и права: Акад. курс: В 3 т. — 2-е изд., перераб. и доп. / Отв. ред. М. Н. Марченко. — М.: Изд. дом «Городец», 2002. — Т. 2. — С. 27.*

⁴ Див.: *Байтин М. И.* Право — связующее звено между политической властью, государством и правовой системой общества // *Вопр. теории гос-ва и права. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1988. — С. 38.*

⁵ Див.: *Матузов Н. И.* Правовая система и личность. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. — С. 26.

В. Д. Перевалов доводить, що центральною ланкою правової системи є суб'єкт права, носій прав та обов'язків, який творить право на підставі правових імперативів суспільства (соціетарний підхід до права)¹. На суб'єктах права як єдиному елементі правової системи наполягає Л. А. Луць, оскільки лише вони наділені необхідними властивостями для забезпечення її мети й реалізації функцій². Прикладом антропологічного підходу до сутності правової системи є бачення, що в правовій системі воєдино злилися природні потреби людей з їх думками, волею, почуттями, з правовими традиціями й арсеналом техніко-юридичних засобів, вчинками, діяльністю їх об'єднань³.

Ось чому дослідження складових елементів правової системи необхідно сполучати з вивченням різноманітних внутрішніх процесів, що дають змогу досягнути цілісності правової системи, виявити її внутрішні й зовнішні зв'язки. У той же час її не можна зводити лише до формальних властивостей системного утворення, у яке необхідно вкладати більш глибокий соціальний, конкретно-історичний і політичний зміст.

Залежно від напрямку й завдань дослідження можна виділити два основних варіанти теорії правової системи — системний і нормативно-ціннісний⁴. У межах першого права система розглядається з огляду на співвідношення її підсистем, концентрується увага на вивченні сукупності взаємозв'язків усередині правової системи. Вона досліджується як раціональна форма організації правової реальності, здатна адекватно її відобразити, за необхідності адаптуватися до суспільних змін, забезпечити пошук оптимальних політико-правових рішень.

Проте системні інтерпретації правової системи зазнають критики за їх гуманітарну нечутливість, абстрагування від моральних принципів і конкретних суспільних умов. Очевидно,

¹ Див.: *Перевалов В. Д.* Правовая система общества // Теория государства и права: Учебник / Под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – М.: Юрист, 1997. – С. 134–142.

² Див.: *Луць Л. А.* Європейські міждержавні правові системи: загально-теоретична характеристика: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 2005. – С. 4–5.

³ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. В. К. Бабаева. – М.: Юрист, 1999. – С. 548–549.

⁴ Див.: *Матузов Н. И.* Правовая система и личность. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1987. – С. 10.

що без адекватного врахування ціннісно-мотиваційної сфери жодна теоретична модель не працюватиме. Адже дійсним суб'єктом соціальної діяльності є людина, будь-яка соціальна система може розглядатися лише в певному розумінні як квазісуб'єкт¹. Тому з позицій другого підходу акцентується увага на засадах свободи, рівності, справедливості, імперативах правосвідомості, на яких будується правова система, що відбиває конкретну правову реальність.

Певним компромісом між цими поглядами є позиція В. Д. Перевалова, який вважає, що правова система — це «цілісний комплекс правових явищ, обумовлений об'єктивними закономірностями розвитку суспільства, усвідомлений і постійно відтворюваний людьми та їх організаціями (державою), використовуваний ними для досягнення своїх цілей»².

Досить поширеним є запропоноване в науковій літературі визначення правової системи через сукупність внутрішньо узгоджених, взаємозалежних, соціально однорідних юридичних засобів, за допомогою яких держава нормативно-організуюче впливає на суспільні відносини (закріплення, регулювання, охорона, захист)³, хоча й із певними акцентами.

З точки зору М. І. Матузова, правова система як ємне поняття містить такі елементи, як право (сукупність створюваних та охоронюваних державою норм), законодавство, інші нормативні акти, правові установи, що здійснюють правову політику держави, судову й іншу юридичну практику, механізм правового регулювання, процес правореалізації, суб'єктивне право (права, свободи й обов'язки громадян), правові відносини, законність і правопорядок, правова ідеологія (правосвідомість, правова теорія, правова культура тощо), суб'єкти права (індивідуальні й колективні), системоутворюючі зв'язки, інші правові явища (юридична відповідальність, правосуб'єктність, за-

¹ Див.: Бусова Н. А. Модернизация, рациональность и право. — Харьков: Прометей-Прес, 2004. — С. 132.

² Перевалов В. Д. Правовая система общества // Теория государства и права: Учебник / Под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. — М.: Юрист, 1997. — С. 245.

³ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юрист, 2004. — С. 112–114.

конні інтереси та ін.)¹. Проте навіть такий набір елементів правової системи він не вважає вичерпним і визначає правову систему як «сукупність внутрішньо узгоджених, взаємозалежних, соціально однорідних юридичних засобів, за допомогою яких держава впливає на суспільні відносини (закріплення, регулювання, охорону, захист)»².

Подібним чином О. Ф. Скакун під правовою системою (у широкому значенні) розуміє зумовлений об'єктивними закономірностями розвитку суспільства цілісний комплекс взаємозалежних і узгоджених спеціальних і загальних правових засобів, постійно діючих унаслідок відтворення й використання людьми та їх організаціями (у тому числі державою) як суб'єктами цієї системи для досягнення приватних і публічних цілей. До спеціальних правових засобів, що діють на макрорівні, — складних, вона відносить: а) об'єктивне й суб'єктивне право, б) правові норми, в) нормативні приписи, г) правові відносини, д) акти реалізації норм права й обов'язків, е) акти застосування права, ж) акти офіційного тлумачення права та ін. Відповідно засобами, що діють на мікрорівні, — простими, кваліфікуються дозволи, зобов'язання, заборони (первинні), а також заохочення, рекомендації, покарання (вторинні)³. Цікавим є уточнення, що правова система визначається як цілісне багаторівневе утворення, яке відображає сукупність взаємопов'язаних юридичних засобів, що забезпечують єдність соціальних і правових якостей⁴.

На думку В. К. Бабаєва, правова система містить «сукупність взаємозалежних, узгоджених і взаємодіючих правових засобів, що регулюють суспільні відносини, а також елементів, які характеризують рівень правового розвитку тієї чи іншої країни»⁵. Таке тлумачення виходить за межі винятково формаль-

¹ Див.: Матузов Н. И. Правовая система и личность. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – С. 26.

² Там само. – С. 27.

³ Див.: Скакун О. Ф. Правова система України на правовій карті світу. Доп. № 1. – Х.: Еспада, 2004. – С. 7–8.

⁴ Див.: Кобринська С. Б. До питання про поняття та структуру правової системи. – К.: ІДП НАН України, 1993. – С. 24–26.

⁵ Бабаєв В. К. Общая теория права: Курс лекций. – Н. Новгород, 1993. – С. 85.

ного підходу до правової системи, але не дає конкретного уявлення про неї через необхідність з'ясування змісту того, що входить до «рівня правового розвитку».

Слід підкреслити й таке, певною мірою телеологічне, визначення правової системи, у якому під останньою розуміють цілісну сукупність взаємозалежних і взаємодіючих правових явищ, що формуються суспільством, при необхідності опосередковуваних державою, покликаних особливими засобами й методами поєднувати людей у єдиний соціум і регулювати їх відносини з метою самозбереження суспільства та його прогресивного розвитку¹.

Існує певна специфіка інтерпретації поняття «правова система» зарубіжними правознавцями. Розглядаючи ознаки, що відрізняють правову систему від інших систем, англійський юрист Д. Ж. Рац вважає, що, по-перше, правові системи мають загальний характер і, по-друге, що вони є відкритими, оскільки містять норми, мета яких — уведення в дію соціальних норм, які не є частиною правової системи². Значного поширення в зарубіжній літературі набула концепція самореферентних закритих правових систем, особливість яких полягає в тому, що вони не можуть безпосередньо регулювати соціальну поведінку, а натомість формулюють правила й рішення щодо внутрішньої правової репрезентації соціальної реальності³. Цікаву характеристику правової системи дає американський юрист Л. Фрідмен, переконуючи, що не проходить і дня, й навіть години, без взаємодії людини з правом у самому широкому розумінні слова⁴. Правова система всюдишуща, хоча найчастіше її присутності ми не помічаємо. Вона постійно змінюється, однак її складові частини зазнають змін із різними швидкостями,

¹ Российское государство и правовая система: Современное развитие, проблемы, перспективы / Под ред. Ю. Н. Старилова. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1999. – С. 310.

² Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В. С. Журавський, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко; За заг. ред. В. С. Журавського. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 24.

³ Див.: Бусова Н. А. Модернизация, рациональность и право. – Харьков: Прометей-Прес, 2004. – С. 54–60.

⁴ Див.: Фридман Л. Введение в американское право: Пер. с англ. / Под ред. М. Калантаровой. – М.: Прогресс, 1992. – С. 7–8.

і жодна з них не змінюється настільки ж швидко, як інша. У той же час існують якісь постійні, довго живучі елементи — принципи системи, які були присутніми в ній завжди (і в минулі століття) і будуть такими самими ще протягом довгого часу, надаючи їй необхідної форми й визначеності в цілому¹.

Однак кожне з цих трактувань зумовлене класичним розумінням правових систем. Тому не випадково, що різноманітні концепції правових систем активно використовують ідеї, концепції та поняття, запроваджені в науковий обіг видатним французьким компаративістом Р. Давидом, який розглядав правову систему як однопорядкове за ознакою системності, взаємопов'язане з іншими суміжними системами явище². Дослідник, зокрема, пропонував концентрувати увагу переважно на процесах, що відбуваються всередині правової системи, насамперед на взаємодії суб'єктів, безпосередньо пов'язаних із правотворчістю та правореалізацією.

Саме цим пояснюється можливість поєднання в правовій системі різноманітних правових явищ, багатозначність станів, а також труднощі їх пізнання та класифікації. При аналізі генезису правової системи не слід абсолютизувати ні матеріальні, ні державно-політичні обставини. В її становленні, розвитку й функціонуванні велике значення мають властиві даному суспільству духовно-культурні цінності, типовий спосіб мислення та стандарти поведінки, морально-релігійні установки, властиві народу, нації, етносу історико-психологічні риси характеру людей та їх побуту, вдач, звичок. Тому штучно вводити яку-небудь правову систему не потрібно, та це й неможливо³.

Як указує С. С. Алексєєв, правова система: а) є частиною суспільної системи; б) є єдністю позитивного права й тісно пов'язаних і взаємодіючих із ним юридично значущих реалій — юридичної практики, правової ідеології тощо. У цьому

¹ Див.: Фридман Л. Введение в американское право: Пер. с англ. / Под ред. М. Калантаровой. – М.: Прогресс, 1992. – С. 7–8.

² Див.: Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. – М.: Междунар. отношения, 1999. – С. 177.

³ Див.: Тацій В. Я. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави // Методологічні проблеми правової науки: Матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 13–14 груд. 2002. – Х., 2003. – С. 5.

розумінні правова система є частиною більш широкого поняття «правова дійсність», яке охоплює всі без винятку існуючі в суспільстві правові явища; в) існує в суспільствах із більш-менш розвинутою державною організацією, які можна вважати націями в сучасному їх розумінні і де відповідно встановлюється своє, національне право; г) має істотне значення для характеристики права тієї чи іншої країни, має територіальний вимір, обумовлений тим, що за загальним правилом чинність правової системи окремої країни обмежується певною територією, на яку поширюється суверенітет цієї держави; д) є історичним правовим явищем. Досліджуючи будь-яку правову систему, слід враховувати, що вона є системою, яка колись виникла, безперервно розвивається і колись припинить існування. Отже, вона не залишається раз і назавжди даною, а постійно змінюється в ході історичного процесу. Проте не всі її елементи розвиваються однаковими темпами; е) акумулює цінності певної історичної конкретної цивілізації, культури, нації, як і принципів особливості економічного, політичного, духовного розвитку, самобутність юридичних відносин у конкретній країні¹.

Соціальна сутність правової системи полягає в тому, що вона виражає баланс інтересів різних соціальних груп, прошарків суспільства, які відбиваються у праві, законах та інших її частинах у вигляді узгодженої волі учасників суспільних відносин, що спирається на можливість владного примусу до належної поведінки й покарання порушників юридичних приписів. Ось чому правова система є найважливішим стабілізуючим та організуючим чинником². Важливою за сучасних умов стає здатність правової системи до накопичення, зберігання й передачі відповідної інформації, що дає підстави стверджувати, що вона є особливим різновидом соціально-правової пам'яті³.

У сучасній юридичній літературі наводяться різні тлумачення правової системи, і майже кожне з них має своє раціональне зерно. Це пояснюється передусім тим, що правова

¹ Див.: *Алексеев С. С.* Восхождение к праву. Поиски и решения. – М.: Норма, 2001. – С. 168.

² Див.: *Тацій В. Я.* Значення юридичної науки у формуванні правової системи України // Вісн. Акад. прав. наук України. – X., 2002. – № 26. – С. 5–26.

³ Див.: *Карташов В. Н.* Введение в общую теорию правовой системы общества: Учеб. пособие. – Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 1996. – Ч. 2. – С. 61.

система — досить складне соціальне явище, багатогранність якого можна визначити тільки за допомогою системи наукових категорій. Яке-небудь одне формулювання не може вичерпати характеристики всіх її властивостей, проте є бажаною хоча б відносна єдність у поглядах на категорію «правова система».

Відповідно до принципу єдності логічного й історичного загальна дефініція правової системи має відображувати реальну історію й різноманітність форм права. Для розуміння правової системи ключовими є категорії «праворозуміння», «правотворчість», «правозастосування». Звернення до вивчення правової системи є закономірним результатом розвитку наукового праворозуміння. Тому цінність поняття правової системи полягає в тому, що воно дає додаткові (й чималі) аналітичні можливості для комплексного аналізу сутності правової сфери життя суспільства. Це новий, вищий рівень наукової абстракції, інший зріз правової дійсності, а отже, й інша площина її розгляду.

Як слушно зазначив А. В. Міцкевич, терміном «праворозуміння» позначають, по суті, не лише саме поняття права й тим більше не тільки його визначення. Воно містить низку інших загальнотеоретичних правових категорій і понять, які охоплюють усю систему правових явищ, а також філософських і соціологічних категорій, що виражають зв'язки й опосередкування права та інших соціальних явищ¹. Тому дослідження правової системи має охоплювати, по-перше, систему поглядів, ідей, подань, теорій, тобто праворозуміння в певний історичний період; по-друге, аналіз нормативної основи, її структури; по-третє, систему здійснення права. Так, П. М. Рабінович вважає за можливе для більш адекватної характеристики права як складного соціального утворення використовувати поняття правової системи. Із цього висновку випливає, що правова система — це деякий аналог, синонім права в його широкому трактуванні².

Таким чином, правова система являє собою право, узятє в цілісно-понятійному, розгорнутому й функціональному стані.

¹ Див.: *Мицкевич А. В.* Общее «нормативное» понятие права и его место в марксистском правопонимании // Сов. гос-во и право. — 1988. — № 6. — С. 11.

² Див.: *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії держави та права. — К.: Атіка, 1995. — С. 147.

Інакше кажучи, право існує, формується й функціонує у вигляді правової системи. Відповідно і правову систему можна розуміти як цілісний і структурований комплекс правових явищ, що функціонує для врегулювання суспільних відносин, досягнення певного соціально значимого результату.

У процесі становлення і функціонування права система зазнає впливу різного роду об'єктивних і суб'єктивних соціально-історичних умов. Тому її розвиток зумовлений, перш за все, власними суперечностями¹.

З одного боку, ця онтологічна суперечність полягає в тому, що права система містить одночасно природні (пов'язані з людиною) і штучні (пов'язані з державою) засади, що знаходить свій вияв у суперечностях між об'єктивним і суб'єктивним правом, закономірностями функціонування правової системи й суб'єктивних меж її архітектонічної та технологічної побудови, структурними елементами правової системи.

Природно-правові засади правової системи відбивають джерела права як якості людського буття. У ньому закладений зумовлений природою й людським спілкуванням ступінь свободи, необхідний для нормального існування людини і продовження її роду. Звідси — комплекс природних прав: право на життя, свободу, власність, особисту незалежність людини². «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» — таким твердженням починається ст. 3 Конституції України. Це положення стисло відтворює зміст концептуальних засад преамбули Загальної декларації прав людини, чим, власне, й обумовлюється відповідність приписів Конституції України міжнародним стандартам прав людини³. Принцип рівноправності всіх людей безпосередньо закріплений у ст. 21 Кон-

¹ Проблему суперечностей як джерела розвитку правової системи досліджує І. В. Петеліна (*Петеліна І. В.* Теоретические проблемы российской правовой системы: Дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 1996. – С. 23–29).

² Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – С. 135.

³ Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.; За ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. – Х.: Право, 2003. – С. 93.

ституції, а щодо громадян України він конкретизований у ст. 24, де встановлено, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом». Важливим є положення ст. 24 Конституції України про те, що «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками».

Позитивно-правову¹ сторону правової системи характеризує те, що, по-перше, природні права й обов'язки людини тією чи іншою мірою закріплені й гарантуються позитивним законодавством і, по-друге, нові правові можливості людини, що виникли в результаті розвитку науки, культури, росту добробуту суспільства, закріплюються державою в нормативно-правових актах. Тому, власне, значимість позитивно-правової сторони нормативного регулювання суспільних відносин не має ні в якому разі принижуватися чи недооцінюватися².

Ідея щодо доречності поєднання природно-правових і позитивно-правових засад у єдиній правовій системі суспільства знаходить усе більше прихильників у вітчизняному правознавстві³. З приводу цього М. І. Козюбра робить слушний висновок, що «існування прав людини поза правом і без права неможливе, як і право немислиме без прав людини. Це явище однієї сутності»⁴. Отже, людина завжди відіграє свідому, творчу роль. Йдеться про людину як суперечливу соціально-біологічну істоту, яка, з одного боку, ратує за впорядкованість соціального буття, а з другого — у реальній соціальній дійсності схильна діяти всупереч вимогам порядку. Саме вона є тим «каналом», через який діалектично взаємодіють між собою, перетікають одна в одну нормативність і анормативність (відхилення від нормативності) як об'єктивні властивості соціаль-

¹ «Позитивне» розуміється як «встановлене».

² На цій обставині обґрунтовано наполягає П. М. Рабінович (*Рабінович П. М., Хавронюк М. І.* Права людини і громадянина: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2004. – С. 4–37).

³ Див.: *Селіванов В.* Співвідношення права і закону // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2004. – № 3. – С. 15–24.

⁴ *Козюбра М. І.* Правовий закон: проблема критеріїв // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2003. – № 2 (33)–3 (34). – С. 92.

ного буття. Вони не тільки взаємно не виключають, а, навпаки, взаємодоповнюють одна одну¹.

Основною систематизуючою виступає суперечність між правовою системою в цілому як формою існування економічних, соціально-культурних і політичних відносин і самими фактичними відносинами — духовними, соціальними процесами. Її вирішення залежить від рівня розвитку економіки, політики й культури суспільства, щоразу вона відроджується в новій якості. Від того, наскільки повно й точно враховані законодавцем (державою) природно-правові засади в правотворчій діяльності, наскільки адекватно виражена в правових настановах воля народу, залежить характеристика правової системи як справедливої або несправедливої, демократичної або недемократичної. Отже, рух у напрямі вдосконалення правового регулювання за допомогою конструювання ефективної правової системи має на меті не тільки забезпечити розуміння юридичної проблематики як необхідного складника вирішення соціальних проблем, а й наблизити її до соціально-антропологічних критеріїв шляхом покладення в основу політичної і правової системи прав людини, яка поєднує у своїй активності власну суб'єктивність та об'єктивність навколишнього соціального світу, виразниками якої є передусім норми поведінки².

Вищезгадані суперечності визначають й інші, конкретніші суперечності, що проявляються в них, наприклад, між формальною рівністю, рівним масштабом установленої нормами права поведінки людей і фактичною нерівністю людей, до яких він застосовується, між динамікою розвитку суспільних відносин і стабільністю правової системи, між загальним характером правової норми й індивідуальними особливостями конкретних відносин та їх учасників. Окремо слід зважати на суперечність між глобалізацією й замкнутістю правової системи.

У процесі дослідження специфіки функціонування правової системи заслуговує на увагу проблема розрізнення права й закону. Що стосується співвідношення останніх, тут є можливими

¹ Див.: *Селіванов В.* Співвідношення права і закону // Вісн. Акад. прав. наук України. — Х., 2004. — № 3. — С. 15–24.

² Див.: *Петришин О. В.* Конфлікт та співробітництво як соціальне середовище права // Вісн. Акад. прав. наук України. — Х., 2004. — № 3 (38). — С. 24–34.

дві крайні позиції. Одна з них трактує право незалежно, а іноді й у протиставленні із законом. Наприклад, В. О. Мушинський, характеризуючи правову державу, стверджує, що публічна влада в ній виключає сваволю й діє тільки відповідно до права (але не до закону, що теж може бути сваволею)¹. Інша, традиційна для вітчизняної правової науки, точка зору обмежує поняття права системою норм, що характеризуються певними ознаками, закріпленими в законах та інших нормативних актах.

На наш погляд, право й закон не збігаються, а співвідносяться як зміст і форма. Закон є основна й найбільш досконала (цивілізована) форма вираження права. Закон — головне юридичне джерело права, у ньому воля держави найбільш чітко й концентровано втілюється². Р. З. Лівшиц, розмірковуючи про формальну й фактичну легітимність закону, пропонує легітимним (легальним) визнавати тільки правовий закон, тобто такий, що проводить і закріплює правову ідею (справедливості, свободи, прав людини й ін.)³. Далі він конкретизує це положення: «Легальним можна й слід вважати закон, що забезпечує інтереси не всіх, а більшості»⁴.

В. А. Сапун порушує питання: якими критеріями потрібно користуватися, щоб визначити, даний закон є «хорошим» чи «поганим», «моральним» чи «аморальним»? Відповідаючи на нього, він пропонує такі критерії його оцінки, як: а) легітимність влади, що створює закони, б) відповідність останніх природним правам людини, міжнародному праву⁵. Вважаємо, що слід погодитися з такою позицією. На нашу думку, вона є правильною, тому що «розрив між правом і законом здатен призвести до недооцінки законів як нормативних регуляторів поведінки людей»⁶.

¹ Див.: *Мушинский В. О.* Правовое государство и правопонимание // Сов. гос-во и право. — 1990. — № 2. — С. 2.

² Див.: *Матузов Н. И.* Личность, право, политика // Теория политики (общие вопросы) / Под ред. И. Н. Коновалова, А. В. Малько. — Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1994. — С. 14.

³ Див.: *Лившиц Р. З.* О легитимности закона // Теория права: новые идеи. — М.: Юрид. лит., 1995. — Вып. 4. — С. 20.

⁴ Там само. — С. 21.

⁵ Див.: *Сапун В. А.* О критериях правового закона // Правовые проблемы евроазиатского сотрудничества: глобальное и региональное измерения. — Екатеринбург, 1993. — С. 17.

⁶ *Тихомиров Ю. А.* Юридическая коллизия: власть и правопорядок // Гос-во и право. — 1994. — № 1. — С. 5.

Що ж до сучасного розуміння сутності та змісту конституційного принципу верховенства права, його кореляції з принципами «верховенства конституції» й «верховенства закону», то воно передбачає насамперед поглиблене право — законорозуміння, усвідомлення їх співвідношення між собою¹. Проте, характеризуючи право як близьке до закону явище, взаємозумовлене ним, не слід інтерпретувати зв'язок і навіть певну єдність із ним таким чином, що сам по собі закон і є, власне, право. Закони в цьому розумінні — засіб, інструмент формування права, надання пануючій правовій ідеології якостей інституціонального нормативного регулятора, який за умови їх легітимності має потужну соціальну силу.

З розбудовою незалежної України, переходом від ідеологічного монізму до ідеологічного плюралізму, до формування українського демократичного, громадянського суспільства, побудови правової, соціальної держави і відповідних національних систем права й законодавства проблема співвідношення права й закону набула практичної спрямованості щодо її вирішення. Вона перейшла в площину об'єктивної потреби реалізації чинної Конституції України, зокрема ст. 8, у ч. 1 якої закріплено принцип верховенства права. Розуміння ж сутності цього принципу є, у свою чергу, визначальним для усвідомлення категорій «правова держава», «правова політика», «правовий закон», «легітимація юридичних актів» тощо².

При вирішенні суперечностей впливу на правову сферу людей викристалізуються певні тенденції розвитку правової системи. Будучи зумовленими всім комплексом потреб суспільного розвитку, вони відбивають активну роль права в належному функціонуванні як власне державності, так і цивільного суспільства.

Як одну з основних тенденцій слід кваліфікувати послідовне зближення природно-правових і державно-правових засад у правовій системі, яке відбувається зі зростанням загальнолюдської культури, реалізації морально-гуманістичних суспільних

¹ Див.: Цвік М. В. Про сучасне праворозуміння // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2001. – № 4. – С. 3–13.

² Див.: Селіванов В. Співвідношення права і закону // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2004. – № 3. – С. 15–24.

ідеалів, що пов'язано насамперед із такими характеристиками права, як ступінь свободи, гарантії соціальної справедливості.

Її реалізація залежить від: а) підвищення ступеня відбиття в нормах права волі народу й перетворення її в життя, у поведінку й діяльність суб'єктів права, б) посилення ролі правового регулювання, в) перенесення центра ваги останнього із заборонених засобів на дозволені, г) розширення й інтенсивного застосування методів переконання та заходів профілактики, д) позитивного стимулювання. Ця тенденція має загальноісторичний характер, але в різних суспільних системах і на різних етапах їх розвитку проявляється неоднаково. В одних країнах вона діє послідовно, з наростаючою силою, в інших — цей процес розвивається стрибкоподібно.

Важливою тенденцією розвитку правової системи є вимога відповідності правових явищ фактичним суспільним відносинам, що, однак, не виключає активної функції права в сучасному суспільстві. Слід, вважаємо, погодитися з констатацією про значне перебільшення активної ролі права в радянському правознавстві, що розглядалося як інструмент у руках держави для змінення суспільного ладу. Проте потрібно мати на увазі, що за допомогою права (якщо воно відповідає критеріям раціональності) можуть уперше створюватися інститути через уведення нових правил, що регулюють певну сферу діяльності¹. Така закономірність також багатоаспектна, містить у собі проблеми адекватності відображення суспільних потреб у нормах права, своєчасної зміни законодавства, якості правового регулювання. Вона діє не автономно, а пробивається крізь випадки й відхилення, потребує активної участі людей. Для її реалізації необхідний спеціальний організаційно-правовий механізм.

1.2. Проблема структуризації правової системи

Насамперед зазначимо, що в літературі існують судження, з яких можна зробити висновок про безмежний зміст поняття

¹ Див.: Бусова Н. А. Модернізація, раціональність і право. — Харьков: Прометей-Прес, 2004. — С. 124.

«правова система», коли в неї включаються сторонні, тобто не властиві їй, елементи.

Яскравим прикладом такого підходу є позиція О. І. Харитонові та Є. О. Харитонова, котрі як елементи правової системи виділяють: 1) право як сукупність створюваних й охоронюваних державою норм; 2) законодавство як форму вираження цих норм (нормативні акти); 3) правові установи, що здійснюють правову політику держави; 4) судову й іншу юридичну практику; 5) механізм правового регулювання; 6) правореалізаційний процес (включаючи акти застосування й тлумачення); 7) права, свободи й обов'язки громадян (право в суб'єктивному розумінні); 8) систему складних і функціонуючих у суспільстві правовідносин; 9) законність і правопорядок; 10) правову ідеологію (правосвідомість, юридичні доктрини, теорії, правову культуру тощо); 11) суб'єктів права (індивідуальних і колективних), які організують і приводять у дію весь правовий механізм; 12) систематизуючі зв'язки, що забезпечують єдність, цілісність і стабільність системи; 13) інші правові явища (юридичну відповідальність, правосуб'єктність, правовий статус, законні інтереси та ін.), що утворюють як би інфраструктуру правової системи¹.

Такий підхід претендує на гранично повне окреслення обсягу поняття й характеризує правову систему як складне утворення в єдності всіх його можливих складових частин, але разом із тим із певною надмірністю кількості складових елементів. Проте, за визначенням, до правової системи не можуть належати виключно всі можливі правові явища, оскільки це суперечить основній її функції щодо навколишнього середовища — спрощення складності правової реальності та й самого способу конструювання системи як певної ідеальної моделі цієї реальності².

Проти включення в це поняття всіх без винятку юридичних категорій, усієї правової дійсності виступає Л. С. Явич, стверджуючи, що було б необачним вважати елементами правової

¹ Див.: Харитонова О. І., Харитонов Є. О. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. – Х.: Одиссей, 2002. – С. 26–27.

² Див.: Бусова Н. А. Модернізація, раціональність і право. – Харьков: Прометей-Прес, 2004. – С. 123.

системи соціальні чинники, які безпосередньо впливають на правоутворення та правореалізацію, але не становлять їх безпосереднього змісту¹.

Автори першої монографії, присвяченої дослідженню правової системи, включали до складу правової системи норми й інститути, принципи, юридичні установи (правотворчі й правозастосовчі), правову свідомість, правову культуру, правотворчість, правореалізацію, правопорядок². М. І. Матузов і О. В. Малько підкреслюють, що, крім права як стрижневого елемента, права система має безліч інших додатків, а саме: правотворчість, правосуддя, юридичну практику, нормативні, правозастосовні та правотлумачні акти, правовідносини, суб'єктивні права й обов'язки, правові установи (суди, прокуратуру, адвокатуру), законність, відповідальність, механізми правового регулювання, правосвідомість та ін.³

В. М. Синюков із позицій свого дослідження визначає правову систему як соціальну організацію, що містить основні компоненти національної правової культури⁴. Він пропонує ще одне бачення сутності та структури правової системи. Учений доповнює її деякими новими елементами, які, в принципі, охоплюються існуючим широким тлумаченням і розумінням розглядуваного явища, але не завжди називаються при переліку основних рис та ознак обумовленої реальності. До таких елементів він, зокрема, відносить регіональну й місцеву правову інфраструктуру, системи й підсистеми нагляду, контролю, профілактики порушень, правового інформування і правових комунікацій, юридичного утворення, підготовки й перепідготовки кадрів, відтворення та зберігання правової ідеології (НДІ, центри, фонди, культурні співтовариства та ін.)⁵. В. М. Сиріх підкреслює, що до структури правової системи належать дже-

¹ Див.: *Явич Л. С.* Сущность права. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – С. 41.

² Правовая система социализма: В 2 кн. – Кн. 1: Понятие, структура, социальные связи / Под ред. А. М. Васильева. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 39–44.

³ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2004. – С. 179.

⁴ Див.: *Синюков В. Н.* Российская правовая система. Введение в общую теорию. – Саратов: Полиграфист, 1994. – С. 165.

⁵ Там само.

рела права, судова та інша правозастосовна практика, історичні традиції, правосвідомість, правовідносини¹.

Українські вчені 90-х рр. ХХ ст. зазначали, що елементами, які входять до правової системи України, є система права, правова політика, правова ідеологія та юридична (правова) практика, зокрема правотворча, правозастосовна, правоохоронна. Поряд із цим до правової системи також входять споріднені з нею явища: норми і принципи міжнародного права, соціальні норми, санкціоновані державою². Нарешті, П. М. Рабінович зауважує, що правова (юридична) система — це система всіх юридичних явищ, які існують у певній державі або в групі однотипних держав, до складу якої належать: а) різноманітні правові акти й діяльність відповідних суб'єктів зі створення таких актів; б) різноманітні види та прояви правосвідомості; в) стан законності та його деформації³.

О. Ф. Скакун, зазначивши, що наявність у державі власної національної правової системи зумовлена тим, що в кожній країні діють свої правові звичаї, традиції, законодавство, юрисдикційні органи, особливості правового менталітету, правової культури, які склались історично, підкреслює, що в будь-якій державі правова система, будучи невід'ємним елементом правової культури, детермінована історичними й географічними чинниками і є частиною соціальної системи держави. Спираючись на такі вихідні положення, вона визначає правову систему як комплекс взаємопов'язаних та узгоджених юридичних засобів, призначених для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, що виникають унаслідок такого регулювання (правові норми, правові принципи, правова свідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, юридична техніка, правова культура, стан законності та її деформації, правопорядок тощо)⁴.

¹ Див.: *Сырых В. М.* Теория государства и права: Учебник. – 2-е изд., стер. – М.: ЗАО «Юрид. дом «Юстицинформ», 2002. – С. 491.

² Див.: *Погорілко В., Малишко Л.* Правова система – система законодавства суверенної України // *Право України.* – 1993. – № 9. – С. 10.

³ Див.: *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії держави та права. – К.: Атіка, 1995. – С. 147.

⁴ Див.: *Скакун О. Ф.* Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум: Ун-т внутр. дел, 2000. – С. 257–259.

Наголошує на тому, що правова система є одним із різновидів соціальних систем, і Н. М. Оніщенко, яка виходить у своїх дослідженнях із тієї методологічної посилки, що система взагалі — це впорядкована сукупність елементів, взаємопов'язаних і взаємодіючих, яка має відносну самостійність і органічну єдність, характеризується внутрішньою цілісністю й автономністю функціонування. На її думку, указані ознаки притаманні й правовій системі, хоча поняття останньої «означає набагато більше, ніж просто явище, що формально підпадає під ознаки будь-якої системи». На підставі сказаного пропонується правову систему трактувати як об'єктивне, історично закономірне явище, яке включає взаємопов'язані, взаємообумовлені й взаємодіючі компоненти: право й законодавство, що його втілює, юридичні установи та юридичну практику, суб'єктивні права й обов'язки, правовідносини, правову ідеологію та ін.¹

Обґрунтовано зроблено й акцент на тому, що структура правової системи складається зі статистичних і динамічних елементів. За цих умов правова система розглядається як така, що в статистиці охоплює сукупність: а) норм, принципів, інститутів (нормативна сторона системи), б) правових установ (організаційний елемент), в) правових поглядів, ідей, уявлень, притаманних цьому суспільству (ідеологічний елемент). Відповідно в динаміці правової системи вирізняють правотворення, реалізацію права, що включає виникнення, зміну і припинення правовідносин, правове мислення².

Досить поширеним слід визнати підхід С. С. Алексєєва до цієї проблематики, який підкреслює, що частинами (елементами) правової системи є: а) об'єктивне (позитивне) право як сукупність загальнообов'язкових норм, виражених у законі, інших визнаних державою формах позитивного права; б) правова ідеологія — активна сторона правосвідомості; в) судова (юридична) практика³. Він наголошує на тому, що саме через

¹ Див.: *Оніщенко Н. М.* Загальна характеристика правової системи як інтегруючої категорії правової науки // *Правова держава*. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 62–64.

² Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – С. 211.

³ Див.: *Алексєєв С. С.* Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 46–47.

правову систему та її елементи відбувається нібито «ув'язування» позитивного права з державою, її органами, з усією політичною структурою даного суспільства. Саме через неї при розгляді позитивного права включаються правотворчі, законодавчі установи, а також правовиконавчі органи, органи правосуддя, інші правоохоронні установи, уся політична система країни¹.

Проте, як бачимо, надмірно вузьке трактування також не є переконливим. Правова система, повторимося, є складним правовим явищем, що включає конструктивні елементи, за допомогою яких охоплюється весь процес правового регулювання, досягаються його кінцеві цілі. Тому правильнішим слід вважати широкий підхід, за якого повною мірою відбивається вся правова організація суспільства в єдності та взаємодії всіх складників її компонентів. Однак широке розуміння правової системи зовсім не означає, що до неї потрібно включати ті елементи, які за своєю природою не є правовими, як, наприклад, державні, політичні, соціальні органи, структури, інститути. Іншими словами, широкий підхід до правової системи теж повинен мати свої межі.

Деякі правознавці намагаються розширити поняття «правова система» за рахунок додавання окремих елементів. Так, В. М. Синюков пропонує включати до правової системи правоохоронні відомства й організації². О. М. Васильєв також як елемент правової системи виділяє правоохоронні, правозастосовчі, державні органи, призначені для реалізації й захисту права, боротьби з його порушеннями³. М. І. Матузов відносить до правової системи як її елемент також правові установи, що здійснюють правову політику держави⁴. На наш погляд, до правової системи не можна включати правоохоронні й державні органи, тому що вони діють на основі права; це все ж таки не правові явища. Неприпустимим є віднесення до правової

¹ Див.: *Алексеев С. С.* Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 46–47.

² Див.: *Синюков В. Н.* Российская правовая система. Введение в общую теорию. – Саратов: Полиграфист, 1994. – С. 165.

³ *Правовая система социализма: В 2 кн. – Кн. 1: Понятие, структура, социальные связи / Под ред. А. М. Васильева.* – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 39–44.

⁴ Див.: *Матузов Н. И.* Правовая система и личность. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – С. 13.

системи й таких правових установ, як науково-дослідні інститути юридичного профілю.

Існує думка, що елементами правової системи слід вважати також законність і правопорядок¹. Ми вважаємо, що вищезгадані явища є результатом правового регулювання, показником його ефективності або, навпаки, недосконалості (залежно від рівня законності та правопорядку в країні), а тому й невід'ємною складовою частиною функціонування правової системи. Законність і правопорядок — результат дії правової системи, який указує на ступінь упорядкованості, стабільності суспільних відносин, що свідчить про ефективність дії всіх її правових інститутів.

Як зазначалося вище, усі елементи правової системи тісно пов'язані один із одним, взаємозалежні, але разом із тим мають і відносну самостійність. Усі вони виконують загальні та специфічні функції в правовій системі, характеризуються єдністю й розходженням, сприяють ефективності дії всього розглянутого утворення. Отже, орієнтуючись на методологічний арсенал системного підходу, необхідно вирізнити такі складники в дослідженні правової системи: суб'єктний, нормативний, інтелектуально-психологічний, діяльнісний, результативний. З огляду на це пропонує розглядати систему кримінальної юстиції й І. Б. Михайловська, яка трактує специфіку сучасного підходу до дослідження соціальних систем крізь призму людей, речей, правил та ідей, що безперервно взаємодіють².

Суб'єктний рівень виокремлюється, щоб підкреслити значення саме суб'єктів права як єдиних системоутворюючих у певному розумінні матеріальних чинників правової системи. Саме людина є первинним суб'єктом права, здатним до активної духовної та практичної діяльності³.

За аналогією з відомим висловом Арістотеля, що людина є політичною істотою, В. С. Нерсисянц висуває тезу, що люди-

¹ Правовая система социализма: В 2 кн. — Кн. 1: Понятие, структура, социальные связи / Под ред. А. М. Васильева. — М.: Юрид. лит., 1986. — С. 39–44.

² Див.: Михайловская И. Б. Социальное назначение уголовной юстиции и цель уголовного процесса // Гос-во и право. — 2005. — № 5. — С. 111–118.

³ Див.: Бачинин В. А. Философия права: Конспект лекций. — Харьков: Консум, 2002. — С. 104–107.

на за своєю природою є істотою правовою¹. Проте, як зауважує відомий російський учений, таке судження не підкреслює природну даність, природженість людини правовій сутності, правові якості людини: і людина, і людство в цілому розвиваються в напрямі свободи, права, рівності, справедливості якраз унаслідок їх відсутності². На соціальному характері прав людини і громадянина обґрунтовано наголошує й П. М. Рабінович³.

Права людини і громадянина як вираження правової сутності людини можна вважати природними лише в тому розумінні, що організоване на правових засадах суспільство виходить із необхідності й доцільності саме визнання людей як певних правових суб'єктів, що пов'язується лише з фактом народження й існування людини⁴. Тому люди (громадяни) і створювані ними об'єднання (громадські організації й рухи, комерційні й некомерційні організації, держава в цілому), які володіють правами й мають юридичні обов'язки, виступають реальними суб'єктами правової системи в буквальному розумінні.

Такий висновок, як уже вказувалося, стає більш очевидним для юридичної науки⁵. Ступінь автономності будь-якої соціальної системи залежить від характеру співвідношення елементів, що управляються, з тими, що не управляються, які входять до її складу. На прикладі системи кримінальної юстиції І. Б. Михайловська переконливо доводить, що саме люди є її центральним елементом⁶. Зокрема, суб'єкти права (індивідуальні й колективні) як основні елементи соціальної системи суспільства й носії прав та обов'язків виступають об'єднуючим началом права і правової системи⁷.

¹ Див.: *Нерсесянц В. С.* Философия права: Крат. учеб. курс. – М.: Норма, 1997. – С. 40.

² Там само. – С. 40–41.

³ Див.: *Рабінович П. М., Хавронюк М. І.* Права людини і громадянина: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2004. – С. 4–8.

⁴ Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – С. 135.

⁵ Див.: *Луць Л. А.* Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 2005. – С. 5.

⁶ Див.: *Михайловская И. Б.* Социальное назначение уголовной юстиции и цель уголовного процесса // Гос-во и право. – 2005. – № 5. – С. 111.

⁷ Див.: *Скаун О. Ф.* Правова система України на правовій карті світу. Доп. № 1. – Х.: Еспада, 2004. – С. 10.

Т. В. Кухарук, розкриваючи поняття правових явищ, що входять до правової системи, підкреслює, що не всі вони можуть бути її елементами. До них, він зазначає, слід віднести систему (склад): а) суб'єктів права, б) юридичних норм, в) правовідносин, а також правосвідомість. Ці елементи тісно пов'язані із субстратними елементами, що належать до субстанції правової системи — права. Субстантними елементами, на його погляд, виступають права людини і громадянина, норми права, правовідносини і правові ідеї, почуття¹.

Тому сутність права, як зауважує О. В. Петришин, має розглядатись у безпосередньому зв'язку з процесами соціалізації індивідів, демократизації політичного життя, активною участю громадян у процесі нормотворчості, зокрема з виявленням необхідності регулювання певних суспільних відносин, формуванням соціальних сподівань щодо спрямованості та змісту їх регламентації, обговоренням проектів законів та інших нормативно-правових актів і внесенням до них пропозицій, залученням громадськості до процесу реалізації й оцінки ефективності законодавства². Не випадково П. М. Рабінович запропонував інше бачення як структури правового регулювання суспільних відносин, так і похідної від цього структури самого предмета теорії права і держави, яка формується із правових проблем, а держава відповідно розглядається як основний організатор забезпечення прав і свобод людини та громадянина³.

Проте антропологізація правової системи є досить новою постановкою проблеми для вітчизняної правової науки і тому потребує подальшої розробки з використанням новітніх методологічних технологій⁴.

Дослідження *нормативного рівня* правової системи спрямоване безпосередньо на норми права, що виступають її еле-

¹ Див.: Кухарук Т. В. Правовая система и систематика законодательства: Дис. ... канд. юрид. наук. — СПб., 1998. — С. 63.

² Див.: Петришин О. В. Конфлікт та співробітництво як соціальне середовище права // Вісн. Акад. прав. наук України. — Х., 2004. — № 3 (38). — С. 24–34.

³ Див.: Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2004. — С. 14–19.

⁴ Див.: Ковлер А. И. Антропология права. — М.: ИНФРА-НОРМА, 2002. — С. 36–39; Максимов С. І. Методологічні засади правової антропології // Методологічні проблеми правової науки: Матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 13–14 груд. 2002 р. — Х.: Право, 2003. — С. 126–129.

ментом. Складені на підставі повторювальних суспільних відносин¹, відображаючи еквівалентність взаємних сподівань їх учасників², вони об'єктивують ідеальні уявлення людей про справедливість і несправедливість, про важливість стимулювання розвитку тих чи інших суспільних відносин.

Правові норми входять у систему як ланка, з якою так чи інакше сполучені всі інші її елементи, виступають одночасно як акумулятори та провідники правової енергії. Правові норми притягують до себе всі інші елементи правової системи завдяки своєму універсальному, наскрізному значенню, поширюють свої властивості й на інші рівні системи, є одиницею виміру правової матерії³.

Нормативний рівень висвічує основну соціальну функцію правової системи — регулювання суспільних відносин, а також основні цілі й напрями правового впливу на розвиток суспільства. Юридичні норми, будучи обов'язковим еталоном суспільно необхідної поведінки, опираючись на можливість державного примусу, виступають як інтегруюче начало. Це свого роду каркас, що несе всю конструкцію правової системи, без якої вона могла б перетворитися на простий конгломерат елементів, не пов'язаних між собою єдиним нормативно-вольовим началом. У будь-якому разі погодженість і координація між ними виявилися б значною мірою ослабленими.

Змістовний момент правової системи характеризує підсистема діючих у суспільстві правових норм, що охоплюється поняттям «система права». Остання має чітку формалізовану структуру, однорідність, відносну стійкість і стабільність. Вона однорідна і складається з правових норм, однакових за своєю «матерією», структурою форм. Однак система права, розглянута в іншому аспекті — з точки зору форм вираження правових норм, не буде однорідною. Саме в цьому плані й на такому рівні ієрархії правових явищ перебуває поняття «система за-

¹ Див.: Цвік М. В. Про сучасне праворозуміння // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2001. – № 4. – С. 3–13.

² Див.: Тесленко М. Право як інструмент соціальної справедливості // Право. – 2004. – № 7. – С. 41–43.

³ Див.: Алексеев С. С. Проблемы теории права: Курс лекций: В 2 т. – Свердловск, 1972. – Т. 1. – С. 38–42.

конодавства», що відбиває лише підсистему форм вираження права¹.

Адже в житті при вирішенні конкретних юридичних справ найсуттєвішим із точки зору права є одержання відповіді, чи є в тієї або іншої особи суб'єктивне право, правомірні чи ні її дії, чи несе вона юридичну відповідальність. Щодо цього норма права є обов'язковою для всіх підставою і критерієм правомірної або недозволеної поведінки, який у вигляді загальнообов'язкових норм має міститися в законах та інших визнаних державою джерелах (наприклад, нормативних договорах, судових рішеннях, що мають значення прецеденту). Особливо це стосується конституційних норм, що відіграють у правовій системі опорну роль. Конституція вінчає собою все законодавство, виступає правоутворюючим ядром, установлює види юридичних актів, їх співвідношення, субординацію, способи вирішення колізій між ними, є головним орієнтиром у справі організації правового регулювання в країні². Реалізація конституційних норм, їх захищеність багато в чому визначаються втіленням у життя принципу безпосередньої дії конституційних приписів. Правило про пряму дію конституційних норм необхідно застосовувати незалежно від того, чи роз'яснені та конкретизовані вони підзаконними нормативно-правовими актами, що є загально-визнаним принципом сучасного конституціоналізму³.

Пряму дію Конституції України потрібно розглядати як у законотворчому, так і в правозастосовному аспекті. У законотворчому — її пряма дія означає, що на виконання норм Конституції видаються інші закони, у тому числі зазначені в її тексті⁴. Якщо поточне законодавство опирається на демократичні принципи, закладені в Основному Законі України, і насамперед у його першому розділі «Загальні положення», то це позитивно позначається на всій правовій системі. Інше зна-

¹ Див.: *Алексеев С. С.* Общая теория права: Учебник: В 2 т. – М.: Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – С. 112–114.

² Див.: *Тихомиров Ю. А.* Конституционное право: уроки прошлого и взгляд в будущее // Правоведение. – 1992. – № 6. – С. 6; *Він же.* Теория закона. – М.: Норма, 1982. – С. 17.

³ Див.: *Тодика Ю. М.* Конституція України – Основний Закон держави і суспільства: Навч. посіб. – Х.: Факт, 2001. – С. 46–51.

⁴ Там само. – С. 52.

чення прямої дії Конституції полягає у використанні конституційних норм правозастосовчими органами — Кабінетом Міністрів України, міністерствами, іншими центральними органами державного управління, судами, державними установами, громадськими формуваннями. При цьому суд або інший орган державної влади при обґрунтуванні своїх дій може посилатися безпосередньо на конституційні норми. Також слід зауважити, що закріплення положення про пряму дію норм Конституції підносить на новий рівень гарантованість прав і свобод громадян¹.

Нині існують два підходи до бачення місця норм права в системі правового регулювання й обумовленого цим розуміння права — нормативний, заснований на розумінні права як сукупності похідних від держави норм², і широкий, прихильники якого пропонують включати в поняття «право», крім норм, ще й інші елементи, зокрема правовідносини та правосвідомість³. Дискусія щодо цього набула свого розвитку і у вітчизняній правовій науці⁴. Наприклад, М. І. Байтін стверджує, що право як елемент і функціональна ознака політичної, державної влади є сполучною ланкою між нею і правовою системою суспільства, усіма її складниками. Відповідно до цього «первинна клітинка правової тканини», яка є генералізуючим чинником правової системи, вихідною, системоутворюючою категорією

¹ Див.: *Тодика Ю. М.* Конституція України – Основний Закон держави і суспільства: Навч. посіб. – Х.: Факт, 2001. – С. 26.

² Див.: *Алексеев С. С.* Общая теория права: Учебник: В 2 т. – М.: Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – С. 66–72; *Байтін М. И.* О нормативно-классовом понимании права // *Вопр. теории гос-ва и права*: Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1983. – С. 10–35; *Сатун В. А.* Право и законодательство: единство и различие // *Правоведение*. – 1981. – № 3. – С. 36–39; *Халфина Р. О.* Что есть право: понятие и определение // *Сов. гос-во и право*. – 1984. – № 32. – С. 21; *Кудрявцев В. Н.* О правопонимании и законности // *Гос-во и право*. – 1994. – № 3. – С. 26.

³ Див.: *Кечекьян С. Ф.* Правоотношения в социалистическом обществе. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С. 3; *Пионтковский А. А.* К вопросу об изучении общенародного права // *Сов. гос-во и право*. – 1962. – № 11. – С. 40–44; *Миколенко Я. Ф.* Право и формы его проявления // *Сов. гос-во и право*. – 1967. – № 1. – С. 48.

⁴ Див.: *Цвік М. В.* Про сучасне праворозуміння // *Вісн. Акад. прав. наук України*. – Х., 2001. – № 4. – С. 11–13; *Козюбра М. І.* Правовий закон: проблема критеріїв // *Вісн. Акад. прав. наук України*. – Х., 2003. – № 2 (33)–3 (34). – С. 86; *Петришин О. В.* Конфлікт та співробітництво як соціальне середовище права // *Вісн. Акад. прав. наук України*. – Х., 2004. – № 3 (38). – С. 24–34.

в науці права, — це норма останнього¹. У цьому розумінні розходження права і правової системи полягає в тому, що основна функція права — регулятивна, оскільки воно виступає регулятором суспільних відносин, а основна функція правової системи — інтегративна.

У найбільш загальному вигляді численні погляди на право можуть бути зведеними до протистояння двох вихідних принципів позицій. Одна з них полягає в поясненні права як засобу сили, подолання суспільних суперечностей і забезпечення порядку насамперед шляхом насильства і примусу, друга — у підтриманні правом порядку в суспільстві за допомогою ненасильницького вирішення конфліктів, через досягнення соціальних компромісів². З останньої позиції у функціонуванні права виражаються загальні скоординовані інтереси різних груп суспільства. У певних межах допускається, безперечно, і забезпечення громадського порядку за допомогою примусу, але воно вторинне. Громадська згода, компроміс становлять суть права.

Право можна розглядати таким, що виступає у трьох проявах, у трьох іпостасях³. Відповідно до цього величезна кількість правових теорій може бути представлена, на думку С. С. Алексєєва, трьома великими школами⁴.

Одна з них визнає найважливішим елементом права його духовні, ідейні, моральні засади, тобто правові ідеї, уявлення людей про право⁵. Правові норми та правові відносини з цієї точки зору лише відбивають і втілюють ці ідеї, іноді — істинно, а іноді — ні. Друга школа визнає найважливішим елементом права норми. Із цих позицій саме норми становлять серцевину

¹ Див.: *Байтин М. И.* Право – связующее звено между политической властью, государством и правовой системой общества // *Вопр. теории гос-ва и права.* – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1988. – С. 40.

² Див.: *Алексеев С. С.* Право. Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 58–59.

³ *Общая теория права: Курс лекций / Под общ. ред. В. К. Бабаева.* – Н. Новгород, 1993. – С. 123–127.

⁴ Див.: *Алексеев С. С.* Право. Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 60.

⁵ Див.: *Кузнецов Э. В.* Философия права в России. – М.: Юрид. лит., 1989. – С. 186; *Лейст О. Э.* Три концепции права // *Сов. гос-во и право.* – 1991. – № 12. – С. 36.

права, ідеї ж виступають їх передумовою, а правовідносини — результатом. У цьому полягає сенс позитивістського підходу, пояснення норм та їх природи неоднакові, але пріоритет самої норми обов'язково є наявним¹. Нарешті, третя школа віддає першість конкретним правовідносинам. Причому ставлення до дійсності та її оцінка в цих дослідників різні, але для всіх представників цієї школи права є очевидним пріоритет реальної дійсності над ідеями та нормами.

Досліджуючи довгий шлях правової науки, можемо стверджувати, що кожна теорія (школа) мала підстави вважатися істинною в одних положеннях і помилковою в інших. Однак за допомогою тільки логічних висновків і зіставлень цитат довести перевагу якоїсь однієї теорії неможливо. Вирішальною для того чи іншого висновку, у тому числі й для правової науки, може бути суспільна практика.

Сьогодні різноманітність підходів до права теж продовжує існувати. Так, поряд із юридичними нормами до цього поняття одні правознавці пропонують включати врегульовані останніми суспільні відносини²; другі вважають, що до змісту права входять також принципи як вихідні й організуючі засади³; на думку третіх, об'єктивне право являє собою паралельно існуючі норми й суб'єктивні права як «корелятивні прояви сутності»⁴. А. В. Поляков визначає право як заснований на соціально визначених і загальнообов'язкових нормах комунікативний порядок відносин, учасники якого взаємодіють через реалізацію своїх прав та обов'язків⁵.

¹ Див.: *Новгородцев П. И.* Кант и Гегель в их учении о праве и государстве. — М.: Пресса, 1991. — С. 153–158; *Общая теория права: Курс лекций / Под общ. ред. В. К. Бабаева.* — Н. Новгород, 1993. — С. 546–549; *Соковнин В. М.* Проблемы нормативного обращения // *Филос. науки.* — 1975. — № 2. — С. 36–39.

² Див.: *Назаров Б. Л.* Социалистическое право в системе социальных связей. — М.: Юрид. лит., 1976. — С. 146–150; *Мальцев В. Г.* Социальная справедливость и право. — М.: Юрид. лит., 1977. — С. 122–124.

³ Див.: *Раскатов Р. В., Ткаченко Ю. Г.* Проблемы общей теории государства и права. — М.: Юрид. лит., 1977. — С. 112.

⁴ *Казмирчук В. П.* Право и методы его изучения. — М.: Юрид. лит., 1965. — С. 24.

⁵ Див.: *Поляков А. В.* Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций. — СПб.: Изд. дом С.-Петербур. ун-та, 2004. — С. 296–303.

Однак право має більш глибокий фундамент, що знаходиться за зовнішнім вираженням того, що називають справедливістю; це те, що відповідає людським інтересам вищого порядку. Людина повинна прагнути до вищого порівняно з позитивним правом — до ідеї справедливості та як орієнтир використовувати природне право, яке узгоджується з природою і яким наділені всі¹. У зв'язку з цим різноманітні фундаментальні цінності, що формуються в процесі розвитку суспільства, необхідно трансформувати в національну систему права. Воно є безперервним процесом, створюваним суспільством, а закони, виступаючи лише його тимчасовим відображенням, мають еволюціонувати разом зі змінами соціального середовища. Коли закон не може розв'язати конкретну ситуацію, суддя вдається до наукового пошуку, виявлення загальних засад, щоб, спираючись на соціальну реальність і фундаментальні ідеї, можна було «будувати» такі рішення, які відповідали б принципам справедливості й вимогам, зумовленим ситуацією. У цьому випадку суддя не стає законодавцем, тому що закон — це не догма і не лише вказівка до дій².

На думку Ж.-Л. Бержеля, ототожнення права з однією тільки волею держави незалежно від усіх глибинних мотивів цієї ідеї здебільшого неточне й надзвичайно небезпечне. Французький правник зазначає: «Віднині більше не йдеться просто про право, яке запроваджується законодавцем, а про компроміс між цим правом і тим, що розглядається як справедливе чи розумне»³. І далі: «Сучасні концепції права, сформульовані після Другої світової війни, ... характерні відродженням тенденцій, близьких до теорії природного права... Не існує такого юридичного устрою, що віддавав би перевагу виключно одному з джерел права і нехтував усіма іншими, але існують системи, у яких одне з джерел переважає над іншими. Право створюється тільки в процесі реалізації. Закон, звичай, судова практика (прецедент) і тлумачення закону — все, хоча й по-своєму, сприяє такій реалізації. Взаємовплив і взаємодоповнення правових

¹ Див.: *Тесленко М.* Право як інструмент соціальної справедливості // *Право.* — 2004. — № 7. — С. 40–43.

² Там само. — С. 43.

³ *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права: Пер. с фр. — М.: NOTA BENE, 2000. — С. 514–515.

джерел, незважаючи на їх різноманітність, пояснюються їх певною природою і функціональною спорідненістю»¹.

Було б помилковим зводити право лише до системи «чистих» норм, що утруднило б розуміння соціальної сутності права, його політико-юридичного змісту, місця й ролі в правовій системі, особливо якщо брати право в процесі реалізації. Проте й ототожнювати норми з іншими правовими явищами, часом аморфними, було б недоцільним. «Так само, як держава не може бути одноособовим «автором» права, так і розчинення останнього у фактичних суспільних відносинах не здатне пояснити процес становлення правопорядку»².

Норми права тісно взаємопов'язані з іншими елементами правової системи. Переломлюючись через правосвідомість людей, вони викликають до життя правовідносини, тобто переходять у новий якісний стан, стають активно діючим елементом не тільки права, а й усієї правової системи. Ось що говорить із цього приводу відомий американський юрист Л. Фрідмен: «Термін «право» належить звичайно тільки до норм. Але необхідно проводити демаркаційну лінію між нормами як такими і тими інститутами та процесами, які дають їм життя. Ця розширена сфера і є правова система. Зрозуміло, що ця система — дещо більше, ніж просто набір норм»³. Чітко визначив цю тенденцію й С. С. Алексєєв: «Загальнонаукові історичні дані свідчать про те, що визначальна закономірність розвитку правових систем на нашій планеті полягає в тому, що в ході історичного прогресу право з інструменту державної влади все більше перетворюється на самостійну, високозначиму силу, на самостійний потужний регулятивно-охоронний чинник»⁴.

Право в сучасному громадянському суспільстві висувається в центр суспільно-політичного життя, продовжує його піднесення. Це визначає такий якісний поворот у розвитку сус-

¹ Бержель Ж.-Л. Общая теория права: Пер. с фр. – М.: NOTA BENE, 2000. – С. 128, 145–146.

² Синюков В. Н. Российская правовая система. Введение в общую теорию. – Саратов: Полиграфист, 1994. – С. 163.

³ Фридман Л. Введение в американское право: Пер. с англ. / Под ред. М. Калантаровой. – М.: Прогресс, 1992. – С. 7–8.

⁴ Алексеев С. С. Право. Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 53.

пільства, коли воно стає не тільки громадянським, а й правовим¹. Причому правовий характер суспільства — усього суспільства, а не лише однієї державної влади — виступає, за низкою даних, як його переважна, найістотніша риса. Тому дуже важливо створити таку нормативну систему, яка б була чинником соціального прогресу, підвищувала б соціальну активність громадян, викликала б потребу погоджувати свою поведінку з вимогами норм права, формувала б нові ціннісні орієнтації, сприяла б підвищенню рівня правової культури й зміцненню законності та правопорядку.

На *інтелектуально-психологічному рівні* правової системи формується правосвідомість конкретної людини й суспільства в цілому. Як підкреслює Н. М. Оніщенко, правосвідомість — це насамперед ставлення людей до права². Правосвідомість являє собою юридичний спосіб усвідомлення системи суспільних відносин і на ідеологічному рівні фіксує зв'язки, що встановилися між іншими елементами правової системи. Елементи правосвідомості за своїм змістом, формою, функціональним навантаженням якісно визначені в структурі правової системи й на рівні суспільства. У цілому вони характеризують систему знань, оцінок, вольових установок, які формуються в межах правової системи³.

Правосвідомість є одвічним супутником права⁴, у їх суперечливому розвитку відбувається регулювання суспільних відносин. Правосвідомості та праву притаманні окремі спільні риси: а) вони входять до єдиної правової системи; б) виконують нормативні функції; в) регулюють суспільні відносини; г) обумовлюються одними й тими ж соціально-економічними, політичними, ідеологічними, культурними й іншими чинниками. Правосвідомість як важливий прояв права може здійснювати

¹ Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.; За ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. — Х.: Право, 2003. — С. 81.

² Див.: Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: Монографія. — К.: ІДП НАН України, 2002. — С. 53–55.

³ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред Н. И. Матузова, А. В. Малько. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 2004. — С. 611–620.

⁴ Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2002. — С. 242–246.

самостійне правове регулювання, що відбувається за відсутності інших нормативних правових явищ, які є складовими частинами права. Водночас правосвідомість і право мають відносно автономний характер. Право завжди є об'єктивним, реальним, інституційним утворенням.

Правосвідомість як форма суспільної свідомості завжди є суб'єктивним явищем, зміст якого становлять: правові ідеї та поняття; уявлення людей про минуле чи бажане право; суб'єктивне ставлення до чинного права як феномена суспільного життя; масові емоційні реакції на право, вчинки людей, особливо представників влади, та інші духовні елементи. На суб'єктивному характері правосвідомості наполягають О. В. Петришин і І. В. Яковюк, стверджуючи, що правосвідомість — це сукупність суб'єктивних елементів правового регулювання¹. Із цієї точки зору правосвідомість є внутрішнім особистісним механізмом регулювання поведінки (діяльності) людей в юридично значущих ситуаціях².

Деякі мислителі вважали, що норми права, їх обов'язковість і примусовість живуть лише у свідомості людей, тому право — явище психологічне. Так, Л. Петражицький виходив із того, що науки про право, державу, моральність мають опиратися на аналіз психологічних явищ, зважаючи на те, що право корениться в психіці індивіда й що інтерпретація права з позиції психології індивіда дає змогу поставити юридичну науку на ґрунт достовірних знань³.

Правосвідомість найповніше й найрізноманітніше відбиває ідеальну, духовну сутність права як елемента культури, своєрідні архетипові інваріанти життєвого укладу певного народу. У різних типах цивілізації, різних культурно-історичних співтовариствах існують досить різноманітні уявлення про норми поведінки, про належне, про способи регулювання тих чи інших ситуацій тощо. Ідеться про етноправові тенденції соціального регулювання, виявити які можна, тільки розглядаючи право-

¹ Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2002. — С. 236.

² Див.: *Оксамытный В. В.* Правомерное поведение личности. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 50.

³ Теория государства и права: Хрестоматия: В 2 т. — Т. 2: Право / Автор-сост. М. Н. Марченко. — М.: ОАО «Изд. дом «Городец», 2004. — С. 327–335.

свідомість як феномен, що підпорядковується відповідній внутрішній логіці свого розвитку, яка детермінується не наказами державної влади й економічними рішеннями, а перш за все накопиченим культурою духовним, розумовим потенціалом світового та національного права. Як справедливо зазначається в науковій літературі, правосвідомість є відносно незалежним, цілісним явищем, що потребує вивчення як особливий об'єкт, через яке теорія права «виходить» на такі «таємні» питання, як сутність права, його генезис, культурна специфіка юридичного регулювання, деформації правової поведінки, джерела та причини злочинності й іншої соціальної патології¹.

В. М. Сирих вважає, що правосвідомість — це насамперед знання, яке відбиває такі соціальні явища, як право, усі його різноманітні зв'язки та співвідношення з іншими соціальними явищами, як-то: 1) законодавство та норми права, що містяться в ньому; 2) юридична практика, тобто діяльність компетентних органів держави з підготовки та прийняття нормативно-правових актів, державних органів, громадян та інших осіб — з реалізації норм права в конкретних правовідносинах, держави й суспільства — по боротьбі з правопорушеннями; 3) відомості про історію становлення й розвитку права як соціально-го явища, його етапи, пройдені в процесі розвитку².

Натомість відомий російський філософ і правознавець І. О. Ільїн підкреслював, що правосвідомість не зводиться тільки до знання, оскільки людина без правосвідомості буде жити власною сваволею й терпіти сваволу від інших. Він розглядав правосвідомість як сукупність поглядів на право, на державу, на всю організацію громадського життя, вважав, що форма правління в державі визначається насамперед монархічною або республіканською правосвідомістю народу³.

Нормальна правосвідомість, за І. О. Ільїним, аж ніяк не зводиться до вірного знання позитивного права. Вона вза-

¹ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 2004. — С. 593–598.

² Див.: Сырых В. М. Теория государства и права: Учебник. — 2-е изд., стер. — М.: ЗАО «Юрид. дом «Юстицинформ», 2002. — С. 137–139.

³ Див.: Ильин И. А. О монархии // Вопр. философии. — 1991. — № 4. — С. 58; *Він же*. Основы законовещения: Общее учение о государстве и праве. — СПб.; М.: Зерцало, 1995. — С. 114; *Він же*. Понятие права и силы: Опыт методологического анализа. — М.: Медиум, 2000. — С. 210–213.

галі не зводиться тільки до знання, а містить у собі всі основні функції щиросердечного життя: насамперед — волю, й при тому саме духовно виховану волю, а потім — і почуття, і уявлення, і всі культурні й «господарські відправлення людської душі». Вона не зводиться і до переживання одного «позитивного права», але завжди підходить до нього з деяким вищим, предметним мірилом. Розвиненій правосвідомості завжди властива непохитна впевненість у тому, що право й закон мають свій певний зміст і що кожен із нас, звертаючись до права й зустрічаючись із його вказівками, має насамперед завдання з'ясувати та неперекручено зрозуміти цей об'єктивний зміст права¹.

Не всяке «веління зовнішнього авторитету», на думку вченого, здатне породити правову норму; можливі довільні веління й розпорядження, які перевищують компетенцію, наказують або ж засновані на відношенні грубої сили (наприклад, протиправні розпорядження завойовника в зайнятій області). Розвинена правосвідомість уміє завжди розібратися в тому, де починається й де закінчується право і де виникає сваволя, і, вирішивши це питання, вона завжди вміє зробити належні практичні висновки: де слід визнавати й коритися, а де протиставити сваволі та грубій силі всю міць правомірного й до героїзму послідовного непокорства². І. О. Ільїн визначає правосвідомість як «природне почуття права і правоти або як особливе духовне налаштування інстинкту стосовно себе й інших людей». Правосвідомість є особливого роду інстинктивним правочуттям, у якому людина затверджує свою власну духовність і визнає духовність інших³.

Другим підґрунтям правосвідомості є те, що позитивне право розуміється як наявне об'єктивне значення. Воно має певний об'єктивний зміст, якому властиво мати особливе значення в житті та справах відповідного союзу людей. Це можна умовно виразити так: позитивне право бере на себе відпові-

¹ Див.: *Ільїн І. А.* О монархии // *Вопр. философии.* – 1991. – № 4. – С. 59; *Він же.* Основы законовeдeния: Общeе учeниe о гoсударствe и правe. – СПб.; М.: Зeрцaлo, 1995. – С. 96; *Він же.* Пoнятиe прaвa и силы: Oпыт мeтoдoлoгичeскoгo aнaлизa. – М.: Мeдиум, 2000. – С. 196.

² *Він же.* Основы законовeдeния: Общeе учeниe о гoсударствe и правe. – СПб.; М.: Зeрцaлo, 1995. – С. 101.

³ *Він же.* Сoбрaниe сочинeний: В 10 т. / Сoст. и кoммeнт. Ю. Т. Лисицы. – М.: Мeдиум, 1993. – Т. 1. – С. 221–226; 1994. – Т. 4. – С. 182.

дальнє завдання вказати людям об'єктивно кращий спосіб зовнішньої поведінки й «зв'язати» їх цією вказівкою¹. Народ, який не знає законів своєї країни, веде позаправове життя або задовольняється саморобними нестійкими зачатками права². Люди, які не відають своїх обов'язків, не можуть й дотримуватися їх, не знають їх меж і не спроможні протистояти вимогам «воєводи», лихваря або грабіжника. Люди, які не знають своїх повноважень, довільно перевищують їх або ж боязливо поступаються силі; які не знають заборон, легко забувають усякий утиск і дисципліну або виявляються приреченими на правову неосудність.

Правосвідомість полягає ще й у тому, що людина знає про існування позитивного права та про свою «зв'язаність» ним і що зміст цього права єдиний і визначений, незмінний з особистої сваволі або випадкового інтересу, і що зміст його «такий-то». Ось чому право має стати фактором життя, мірою реальної поведінки, силою народної душі³.

Усе це можна виразити так: право має потребу в правосвідомості, щоб стати творчою життєвою силою, а правосвідомість має потребу в праві, щоб набути предметної основи й об'єктивної вірності. Воно лише тоді здійснить своє призначення, коли правосвідомість прийме його, наповниться його змістом і дозволить новому знанню впливати на життя душі, визначати її рішення й спрямовувати поведінку людини. Тільки тоді право стане силою у внутрішньому житті людини, а через це — й у зовнішньому. Однак для цього необхідно, щоб право в його об'єктивному розумінні й об'єктивному значенні було не лише усвідомлене думкою й перевірене досвідом, а й визнане волею людини⁴.

Саме такий підхід дасть підстави сподіватися на ґрунтовну розробку концепції правосвідомості, на формулювання інте-

¹ Див.: *Ильин И. А.* Понятие права и силы: Опыт методологического анализа. – М.: Медиум, 2000. – С. 123.

² *Він же.* Теория права и государства. – М.: Зерцало, 2003. – С. 161–170.

³ *Він же.* Основы законовeдения: Общее учение о государстве и праве. – СПб.; М.: Зерцало, 1995; *Він же.* Понятие права и силы: Опыт методологического анализа. – М.: Медиум, 2000. – С. 123.

⁴ *Він же.* Теория права и государства. – М.: Зерцало, 2003. – С. 161–170.

грального визначення цього поняття в ході розвитку й відновлення правових, соціально-політичних, економічних та інших реальностей нашого суспільства¹. Правосвідомість включається в роботу й на стадії правотворчості, і на стадії реалізації права. Тією чи іншою мірою вона присутня в усіх елементах механізму правового регулювання норм права, правовідносинах, актах реалізації права. Найвагомішу роль відіграє правосвідомість на стадії реалізації права, у процесі втілення в життя юридичних прав та обов'язків. Від рівня, якості, характеру, змісту правосвідомості значною мірою залежить те, якою буде поведінка людини в суспільстві — правомірною, соціально корисною чи неправомірною, соціально шкідливою й небезпечною². Будучи оцінкою суб'єктами їх правового становища в суспільстві, правосвідомість досить відчутно впливає на вибір того чи іншого варіанту поведінки. Правові ідеї й почуття, як субстрактні елементи, виступають необхідними ланками психологічного механізму дії права, завдяки якому правова система суспільства може впливати й на свідомість людей.

Правосвідомість відображає правову дійсність, що склалася за конкретно-історичних умов у тій чи іншій країні, але водночас впливає й на функціонування та розвиток правової системи. Вона є активним елементом системи правового регулювання суспільних відносин: право не може чинити свій регулятивний вплив інакше, як через людей, безпосередньо впливаючи на їх свідомість. За допомогою правових ідей і теорій, почуттів та емоцій норми права, інші правові явища оцінюються з точки зору життєвих потреб та інтересів людей і суспільства, справедливості, формуються установки на правову поведінку, уявлення щодо критеріїв ефективності правового регулювання, шляхів реформування й удосконалення законодавства, судово-правової системи, юридичної практики.

Компоненти, що утворюють правосвідомість (ідеї, теорії, концепції, почуття, емоції, настрої, установки тощо), структурно об'єднуються у два відносно автономних компоненти — правову

¹ Див.: Юрашевич Н. М. Эволюция понятия правового сознания // Правоведение. – 2004. – № 2. – С. 166–167.

² Див.: Корчевский Д. С. Современная правовая система Российской Федерации (теоретический анализ): Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2000. – С. 38.

ідеологію та правову психологію¹. Іноді окремим елементом виділяють правову науку². Але вона є одним з елементів правової ідеології. О. Ф. Скакун визначає, що в структурі правосвідомості суспільства існують три елементи: правова психологія, правова ідеологія та правова поведінка³. На нашу думку, остання не належить до елементів правосвідомості, а є результатом правового регулювання, взаємодії правосвідомості та правових норм.

Пануюча правова ідеологія, утілена в позиціях світоглядного порядку, у провідних політичних документах та іншому, безпосередньо виражає, становить сутність цієї національної правової системи, її соціально-політичний, глибинний правовий зміст. У цьому розумінні правосвідомість стає ще більш політично та юридично значимою після того, як утворюючі цей зміст її ідеї втілені безпосередньо у праві, виражені в його принципах. Зберігаючи весь час спрямовуюче значення для законодавства, практики його застосування, вони стають конкретизовано багатими ідеями-принципами, що прямо й повно відповідають змісту права⁴.

Правова ідеологія характеризується цілеспрямованим, як правило, науковим або філософським осмисленням права як цілісного соціального інституту не в окремих його проявах (наприклад, у вигляді тих чи інших норм, судових рішень тощо), а як самостійного елементу суспільства (культури, цивілізації). У сфері ідеології й з її допомогою висвітлюються потреби й інтереси насамперед соціальних груп, класів, народів, держави, світової спільноти в цілому. Звичайно, елемент індивідуального, особистісного є присутнім і в ідеологічному відбитті правової дійсності: та чи інша ідеологічна доктрина створюється й формулюється зазвичай окремими людьми — ученими, філософами, громадсько-політичними діячами, а згодом стає

¹ Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2002. — С. 238; Теорія державства і права: Курс лекцій / Под ред. Н. І. Матузова, А. В. Малько. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 2004. — С. 612.

² Див.: *Сырых В. М.* Теория государства и права: Учебник. — 2-е изд., стер. — М.: ЗАО «Юрид. дом «Юстицинформ», 2002. — С. 133.

³ Див.: *Скакун О. Ф.* Теория государства и права: Учебник. — Харьков: Консум: Ун-т внутр. дел, 2000. — С. 501.

⁴ Див.: *Явич Л. С.* Право развитого социалистического общества: Сущность и принципы. — М.: Юрид. лит., 1986. — С. 196.

надбанням багатьох (також конкретних) людей, які досягають у своїй свідомості системного цілісного відбиття держави та права.

Прикладами правової ідеології як способу правової свідомості дійсності можуть бути гегелівська філософія права, природно-правова, позитивістська, марксистська доктрина держави і права, багато сучасних концепцій правопізнання. Крім цього, сфера найпоширенішого застосування правової ідеології — не індивідуальні і стихійно-масові відносини людей, що є характерним для правової психології, а націленість на вираження інтересів, потреб оформлених, інституціоналізованих соціальних співтовариств — класів, політичних партій, громадських рухів, держави, міждержавних об'єднань. Ті чи інші політичні організації, що беруть участь у сучасних владних відносинах, створюються, як правило, на підґрунті якої-небудь правової ідеології — консервативної, ліберальної, марксистської, християнської тощо. У демократичній державі стрижнем правосвідомості виступає визнання принципу верховенства права, життя й здоров'я, честі й гідності, недоторканності й безпеки людини як найвищої соціальної цінності, беззастережна повага до прав людини і громадянина як невід'ємних від особи можливостей, що становлять юридичний фундамент життєдіяльності індивіда¹.

У цьому випадку правова ідеологія виконує своє основне призначення: вона є своєрідним соціальним планом-програмою діяльності організованих у партію, рух, у цілому політичну систему людей, дає їм змогу підходити усвідомлено й доцільно до досягнення певних соціальних і правових ідеалів². Правова ідеологія охоплює весь шар правотворчості й правозастосування; вона містить ідеї, концепції, оцінку перспектив розвитку права, цілі й завдання прийняття тих чи інших правових актів, основні правові принципи, конкретний зміст правового регулювання³.

¹ Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2002. — С. 211.

² Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юрист, 2004. — С. 614–616.

³ Там само. — С. 615.

Прикладом конкретної, досить складної, суперечливої діяльності співтовариства людей може бути поступовий процес формування в Україні ідеології правової держави, що має відповідати як загальнонародським, так і національним уявленням про демократію, забезпеченню прав людини, гуманному й справедливому правопорядку. У даному разі доктрина правової держави є ідеологічним підґрунтям для розвитку української державності. Наявність демократичної, соціально, культурно й історично обґрунтованої державно-правової ідеології — життєво важлива умова діяльності будь-якого суспільства. Як зазначається в сучасній вітчизняній літературі, дійсний вибір для майбутнього України зараз полягає не в тому, жити з ідеологією чи без неї, тому, що якась ідеологія буде обов'язково в кожному разі, а в тому, яка ідеологія найбільш адекватна Україні, її сутності, духу, перспективам розвитку¹.

Для України в перехідний період правова ідеологія набуває особливої значимості. Національна правова ідеологія дає можливість людині, класам, партіям так чи інакше орієнтуватися в новій політичній обстановці. Ніяка, навіть найдетальніша, пропаганда чинного законодавства цього дати не спроможна. На відміну від конкретних й утилітарних програм, гасел, планів та обіцянок, правова ідеологія орієнтується на тривалі, довгострокові процеси, норми поведінки, унаслідок чого вона здатна з'єднувати покоління, концентрувати зміст їх діяльності (зокрема, молоді) на соціальні, творчі цілі. Правова ідеологія виступає таким синтезом правових знань і в цілому правової культури, що в концептуальному вигляді доступна не тільки фахівцям, а й широким верствам населення, конкретно кожній людині, пропагуючи сенс життя, праці, орієнтуючи їх у складному й суперечливому світі.

Розвиток сучасного праворозуміння в напрямі лібертаризації по-новому визначає питання про роль і місце принципів правової системи як відправних, керівних засад, вимог, що ставляться до учасників суспільних відносин з метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і суспільних відносин². Що стосується права, то слід мати на увазі, що в цій

¹ Див.: *Погорілко В., Федоренко В.* Об'єкти конституційного права України: поняття, ознаки та види // *Право України.* – 2004. – № 2. – С. 9–16.

² Див.: *Колодій А. М.* Принципи права України: Монографія. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 20.

сфері, як і в усіх інших, принцип — це передусім ідея. Підхід до права як засобу громадської згоди зумовлює й відповідний підхід до фундаментальних ідей права. Такими ідеями можуть бути визнані ідеї свободи, рівності, справедливості. Значний внесок у розкриття ідейного потенціалу права внесено В. С. Нерсесянцем. «Право за своєю сутністю, — пише він, — і, отже, за своїм поняттям — це історично певна й об'єктивно зумовлена форма свободи в реальних відносинах, ступінь цієї свободи, форма буття свободи, формальна свобода»¹. І далі: «...Сам принцип формальної рівності іманентний праву як такому й виражає властиву йому справедливість»².

Цей підхід не викликає заперечень. Разом із тим потрібно визнати, що вибір тієї чи іншої ідеї за основу права має особистісний, суб'єктивний характер. Це аж ніяк не недолік, тому що позиція дослідника завжди суб'єктивна, вона полягає в суб'єктивному аналізі об'єктивної дійсності. Саме його суб'єктивність становить підвалину плюралізму в підходах, без чого справжня наука неможлива. Звичайно, і рівність, і свобода — дійсно правові ідеї. І все-таки, вважаємо, найповніше й найбільш адекватно втілює суть права ідея справедливості. Ця теза навряд чи може бути доведена логічними конструкціями. Вона має скоріше концептуальну природу. Справедливість — одна з найбільш гуманних і плідних ідей в історії людства. При цьому в уявленні людей вона завжди узгоджувалася з правом (у римлян *jus* — право й *justitia* — справедливість). Такий зв'язок обумовлено її правовим характером. За найзагальнішими уявленнями справедливість у суспільстві, справедливість для людини — це відповідність того, що саме людина віддає суспільству й одержує від нього, відповідність прав та обов'язків. Як бачимо, від самого початку ідея справедливості найкраще втілюється саме у праві.

Проте не тільки ідея. Як саме право не зводиться до ідей, а охоплює і норми, і соціальні відносини, так і його принципи виходять за межі тільки ідей і набувають нормативного і право-

¹ Нерсесянц В. С. Право и закон: Из истории правовых учений. – М.: Наука, 2001. – С. 342–343.

² Він же. Социалистическое правовое государство: проблемы и суждения. – М.: Наука, 1989. – С. 52.

застосовного змісту¹. Не заглиблюючись у цю проблематику, зауважимо лише, що принципам права присвячено величезний пласт наукової літератури, як загальнотеоретичної, так і галузевої. До принципів права, як правило, відносять демократизм, законність, зв'язок прав та обов'язків, сполучення переконання і примусу тощо. Принципи охоплюють усю правову матерію — і ідеї, і норми, і відносини, надають їй логічності й послідовності.

Принципи права в цьому розумінні не є надбанням однієї якої-небудь країни або навіть якогось конкретного історичного періоду. Вони кореняться в усій історії права, протягом якої ці принципи становили його сутність і застосовувалися в різних історичних умовах. І все-таки щодо них можна простежити певну закономірність. Наведені принципи опираються не на будь-який порядок у суспільстві, а саме на правовий, з його демократичною й гуманістичною спрямованістю. Тоталітарні режими визнавали право і його принципи на словах, а фактично його ігнорували (тоталітарні режими ХХ ст.). У принципах права містяться його демократична й гуманістична традиція, історична наступність.

Правова матерія будь-якої країни в кожен історичну добу, якщо йдеться про демократичне суспільство і справжнє право, включає ніби два шари. Один становить загальну глибинну підставу, яка сходить до історії та втілює наступність права, його загальнолюдську сутність; другий — сучасний конкретний зміст, його особливості, пов'язані зі специфікою країни. Сполучення обох шарів дає індивідуальні, неповторні картини права різних країн, але всі вони в демократичних суспільствах спираються на загальну основу правових принципів. Останні ж пронизують всю правову матерію. У першу чергу це стосується правових ідей. Елемент узагальнення, піднесеності над конкретикою, властивий ідеї, дуже чітко проглядається і в принципах права. Принципи перетворюються на норми, втілюються в них. Закон можна вважати правовим настільки,

¹ Див.: *Райхер В. К.* О системе права // Правоведение. – 1975. – № 3. – С. 26; *Тиунова Л. Б.* Системные связи правовой действительности: Методология и теория. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1993. – С. 56; *Толстой Ю. К.* К теории правоотношения. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. – С. 116.

наскільки він персоніфікує демократичні правові принципи. І нарешті, принципи пронизують процес реалізації права; і при застосуванні законів, і при заповненні прогалин у правовому регулюванні, і в судовій практиці вони є векторами правозастосовної діяльності.

Принципи права концентрують результати розвитку права, здійснюють нерозривний зв'язок минулого, сьогодення й майбутнього. Вони консолідують усі форми правової діяльності, формують правове мислення й культуру, надають внутрішньої цілісності правовій системі, забезпечують зміцнення законності й правопорядку, гарантують реалізацію прав та інтересів українських громадян. Загальним є розуміння принципів як широко сформульованих нормативних виразів, відправних засад права, наділених нормативністю, особливою імперативністю. Вони сприяють виконанню функції регулювання, відтворюються при реалізації норм права, у правозастосовній діяльності, втілюються у правопорядку¹.

Як указує А. М. Колодій, між принципами правової системи й нормами права існує органічна єдність, оскільки перші знаходять вияв у нормах права, а останні згруповані за ознакою єдності змісту, виражають певну ідею, дають життя принципам права. При цьому слід ураховувати, що принципи правової системи реалізуються не тільки в системі правових норм, а й у галузі правовідносин, на що звертає увагу А. М. Васильєв². Правові принципи відображають засади правосвідомості, передують створенню правової системи взагалі, системи і структури права зокрема³. Тому правову реформу в Україні, від якої значною мірою залежить побудова правової держави й громадянського суспільства, необхідно розпочинати з оновлення, формування й реального запровадження правових принципів⁴. В. М. Сиріх визначає правову психологію як сукупність право-

¹ Див.: Колодій А. М. Принципи права України: Монографія. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 20.

² Див.: Васильєв А. М. О правовых идеях-принципах. – М.: Юрид. лит., 1986. – Т. 1. – С. 35–40.

³ Див.: Колодій А. М. Принципи права України: Монографія. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 22.

⁴ Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В. С. Журавський, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко; За заг. ред. В. С. Журавського. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 61–63.

вих оцінок, почуттів, емоцій, свободи, які виявляються в окремих громадян, соціальних групах і суспільстві в цілому в процесі їх предметно-практичної діяльності щодо тлумачення норм права та їх реалізації в конкретних правовідносинах. Для цього компонента правової свідомості характерні дві ознаки: а) процес відбиття, пізнання права обмежується засвоєнням (тлумаченням) норм права, знаннями, які існують у країні й у світі правових подій, і формуванням на підставі пізнаного психологічних феноменів — оцінок, почуттів, емоцій, вольових актів; б) пізнання здійснюється суцільно з практичними цілями, для здійснення яких-небудь юридично значимих дій, учинків¹.

У цілому ж — це стихійна, несистематизована й найпоширеніша форма усвідомлення права, яка тією чи іншою мірою властива всім суб'єктам і може виникнути з приводу будь-якого правового явища². М. І. Матузов і О. В. Малько підкреслюють, що правова психологія відповідає емпіричному, повсякденному рівню суспільної свідомості, що формується в результаті повсякденної практики як окремих людей, так і соціальних груп³. Правова психологія — свого роду стихійний, несистематизований зріз правової свідомості, що виражається в окремих психологічних реакціях будь-якої людини або тієї чи іншої соціальної групи на державу, право, законодавство, інші юридичні феномени. Радість або прикрість із приводу прийняття нового або скасування старого закону, почуття задоволення або невдоволення практикою застосування юридичних норм, дій правоохоронних органів, нетерпиме або байдуже ставлення до порушень юридичних заборон — усе це правові почуття (емоції), які в сукупності утворюють у суспільній свідомості сферу правової психології. У той же час правова психологія — найбільш поширена форма свідомості права, властива в тому чи іншому ступені всім суспільним відносинам, що виникли за участю юридичного елемента.

¹ Див.: *Сырых В. М.* Теория государства и права: Учебник. – 2-е изд., стер. – М.: ЗАО «Юрид. дом «Юстицинформ», 2002. – С. 134.

² Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – С. 238.

³ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2004. – С. 610–613.

Громадяни позитивно оцінюють прийняті державою нормативно-правові акти й заходи щодо вдосконалення практики з реалізації норм права, якщо ці акти й заходи відповідають їх ціннісним орієнтаціям. І навпаки, вони дають їм негативну оцінку, якщо вони не відповідають цьому. Правові емоції та почуття можуть виражатися в усвідомленні необхідності виконувати юридичні обов'язки, у гуманному ставленні до осіб, що здійснили правопорушення, у скоєнні за вчинене, у розчаруванні від новоприйнятого акта та ін. Ці оцінки, емоції й почуття впливають на вибір людиною конкретного варіанта поведінки, тобто на процес формування волі, під якою в соціальній психології розуміється свідоме регулювання людиною своїх дій і вчинків, усвідомлене прийняття рішення діяти певним чином¹.

С. О. Комаров і О. В. Малько підкреслюють, що правова психологія виражає психічне ставлення до права й правових інститутів і включає такі елементи: а) суспільний інтерес, мотиви діяльності певних соціальних груп, що впливають із їх місця в структурі суспільства; б) психологічний уклад, тобто звички, традиції, переконання, властиві соціальним групам суспільства; в) уявлення про право, вироблені в соціальних групах під впливом їх психічного складу; г) почуття, емоції, настрої, пов'язані з правом, властиві соціальним групам; д) способи формування подань (настроїв, почуттів, емоцій) — вплив, взаємовплив, наслідування, вселяння.

Юридична психологія, будучи сама по собі складним змістовним об'єктивно регуляторним явищем, включає значну сферу несвідомого — цілий світ психічних явищ і процесів, обумовлених фактами дійсності, впливу яких суб'єкт не усвідомлює. Сфера несвідомого активно залучена в генезис правових уявлень, бере участь у формуванні як правомірної (стереотипи, звички, автоматизми тощо), так і протиправної поведінки. Несвідоме може проявлятися як інтуїція, афект².

Саме в середовищі психологічних реакцій право виявляє свою соціальну сутність — гуманізм, справедливість, формальну рівність суб'єктів та ін. Ці його характеристики виражають людські почуття й оцінки, від їх адекватності законодавству, психологічного настрою людей багато в чому залежить ефек-

¹ Теория государства и права / Под ред. С. А. Комарова, А. В. Малько. — М.: Норма, 2003. — С. 294.

² Там само. — С. 295.

тивність чинних актів, усієї правореалізаційної практики. Більше того, правова психологія — найбільш глибинна, прихована від безпосереднього сприйняття й розуміння сфера правового відбиття, що дає часом такі типи індивідуальних і масових реакцій на право, законодавство, які здатні кардинально визначити успіх або невдачу різних законодавчих програм. Несприйняття в психології населення тих чи інших заборон як реально суперечливих, а дозволів — як соціально виправданих призводить, як правило, до серйозних проблем у реалізації нового законодавства, породжує численні труднощі в діяльності правоохоронних органів. Ігнорування юридичної психології населення в правовій політиці держави не раз оберталось провалом тих чи інших державних заходів, які з погляду своїх соціальних цілей часто суспільно корисні¹. Сьогодні правова психологія проходить становлення як самостійна юридична наука.

Діяльнісний рівень охоплює всі юридично оформлені зв'язки й відносини, форми реалізації права, різні види правової поведінки людей, правотворчу й правозастосовну діяльність держави та суспільства. Правова діяльність опосередковується правовими відносинами. У правовій системі вони виконують роль універсальної форми (засобу) упорядкування суспільних відносин. Виникнувши як форма економічних відносин, надалі правовідносини можуть набувати ідеологічної форми, що безпосередньо впливає на життя суспільства².

Правовідносини будуть впливати на правову систему, зберігаючи її цілісність, і сприяти здійсненню поставлених перед нею завдань лише у випадку відповідності останньої соціально-економічному розвитку суспільства. «Саме через правовідносини забезпечується цілісність суспільства й громадський порядок, без чого не можуть нормально функціонувати матеріальне виробництво, інститути політичної демократії, державне управління, всебічно розвиватися особистість»³.

¹ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред Н. И. Матузова, А. В. Малько. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юрист, 2004. — С. 612.

² Див.: *Байтин М. И.* Право — связующее звено между политической властью, государством и правовой системой общества // *Вопр. теории гос-ва и права.* — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1988. — С. 40.

³ *Тиунова Л. Б.* Системные связи правовой действительности: Методология и теория. — СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1993. — С. 55.

Юридична воля однієї особи неодмінно містить домагання, вимогу і звернена до інших осіб, щоб вони поважали цю волю. Будь-яке право тому припускає відповідне ставлення особи до всіх інших осіб, що називається юридичними, або правовими, відносинами. Правомочність та обов'язок — дві сторони, елементи юридичних відносин. Можна коротко визначити правовідносини як урегульовані правом і охоронювані державою суспільні відносини, учасники яких виступають носіями взаємно кореспондуючих один одному юридичних прав та обов'язків¹. А. В. Поляков пропонує таке визначення: правові відносини — це такі комунікативні соціальні відносини, суб'єкти яких співвідносять свою поведінку з належними їм загальнозначущими (загальноновизнаними) корелятивними (взаємозумовленими) правами й обов'язками². М. І. Матузов саме правовідносини вважає центральним інтегруючим елементом правової системи, що утворює її каркас³.

Правовідносини становлять основну сферу суспільного цивілізованого життя. Скрізь, де діє право та його норми, постійно виникають, припиняються або змінюються правовідносини, супроводжуючи людину протягом усього її життя. Особливо вони розвинені в цивілізованому суспільстві, у правовій державі. Відокремлення системи правовідносин від інших елементів правової системи відбувається на рівні реальної поведінки суб'єктів⁴. Система правовідносин забезпечує взаємодію правової системи суспільства із зовнішнім середовищем, при якому потенційні права й обов'язки суб'єктів перетворюються на їх реальну поведінку, а правові статуси підтверджуються як фактичні. При цьому такий «субстратний» елемент у правовій системі, як правовідносини, що включає в себе ас-

¹ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 2004. — С. 515; Червонюк В. И. Теория государства и права: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М, 2003. — С. 191–192.

² Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций / Под ред. В. В. Лазарева. — СПб.: Изд. дом С.-Петербур. ун-та, 2004. — С. 757–759.

³ Див.: Матузов Н. И. Правовая система и личность. — Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1987. — С. 244.

⁴ Див.: Кухарук Т. В. Правовая система и систематика законодательства: Дис. ... канд. юрид. наук. — СПб., 1998. — С. 64–65.

пект дії права в соціальному середовищі, стає базою соціального механізму дії права¹. Правовідносини — результат дії правової норми, що відбиває динамізм соціальних процесів. Реалізація цієї норми, перетворення її на акт конкретної поведінки суб'єкта ілюструє сходження від абстрактного розуміння права до конкретного.

На важливість поняття «правовідносини», його роль у правовій системі вказує Р. О. Халфіна: наукова цінність поняття «правовідносини», одна з головних його функцій — розкрити ефективність права в її нерозривному зв'язку з регульованими ним суспільними відносинами². Абстрактний, загальний припис норми конкретизується і набуває життєвої сили в правовідносинах³. Таким чином, правовідносини є формою, змодельованою нормою права, що вказує на способи досягнення бажаного ефекту. А яким буде цей ефект — очікуваним і бажаним або несподіваним і небажаним — залежить від поведінки суб'єктів у цих правовідносинах, від тих способів і засобів, за допомогою яких він досягається.

Класична теорія правовідносин будується в основному на базі конкретних правовідносин, які виникають у результаті переходу правових норм у фактичні суспільні відносини. І навпаки, процес правоутворення будується з переходом фактичних суспільних відносин у норми права.

Звідси можна зробити висновок, що правовідносини поряд із нормами та іншими правовими явищами виступають системоутворюючими чинниками правової системи, сприяють реалізації цією системою її інтегративної функції. Це динамічна, «працююча» частина правової системи, що забезпечує єдність її структури та процес функціонування⁴. С. С. Алексєєв, розглядаючи особливість конкретних правовідносин, звертає увагу на те, що зв'язок між особами складається саме тому, що вони є носіями прав та обов'язків, оскільки юридичні норми

¹ Див.: *Кухарук Т. В.* Правовая система и систематика законодательства: Дис. ... канд. юрид. наук. — СПб., 1998. — С. 64–65.

² Див.: *Халфина Р. О.* Общее учение о правоотношении. — М.: Политиздат, 1974. — С. 36.

³ Там само. — С. 55.

⁴ Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2002. — С. 238.

надають одній особі (або особам) право, на іншу ж особу (або осіб) покладають обов'язок, яким наділені різні особи; всі ж особи пов'язані між собою¹.

Право і розмежовує, і з'єднує інтереси суб'єктів життєвих відносин, закріплюючи за ними права й обов'язки. Правовідносини ніби заздалегідь змодельовані суспільством, а законодавець лише закріплює найтипівішу й найоптимальнішу, з його погляду, структуру фактичних відносин. Отже, саме правовідносини, будучи законодавчо змодельованими, виступають універсальною формою впорядкування суспільних відносин. Однак право може виступати і творцем правовідносин. Ідеться, зокрема, про відносини, які інакше як правові не існують (наприклад, конституційні, адміністративні, кримінальні, процесуальні та ін.). Вони органічно й природно влітаються в правову систему суспільства, стабілізують і зміцнюють правопорядок у суспільстві.

Коли ця модель буде перетворена в реально діючу, а конкретні особи вступають у фактичні відносини, вона сформується як правові відносини. «Усі різноманітні суспільні відносини набувають правової форми — форми правовідносин — у тому випадку, якщо лінія поведінки, дії їх учасників скоректовані правовими нормами й проявляються у вигляді суб'єктивних прав та юридичних обов'язків»². Причому недоліки в роботі будь-якого механізму спричиняють розбалансованість усього механізму правового регулювання, а отже, найбільш негативним чином впливають на досягнення мети правового регулювання. Наприклад, наявність у вітчизняному законодавстві так званих непрацюючих норм, які не можуть породити правові відносини, виключає можливість правового регулювання певних відносин.

У правовій нормі міститься модель певної поведінки, але, щоб вона була реалізована у правовідносинах, необхідна наявність інтересу й волі конкретних осіб, а також інших суспільних зв'язків і відносин, насамперед економічних, тому що

¹ Див.: *Алексеев С. С.* Право. Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 67.

² *Васильев А. М.* Правовые категории: Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 234–235.

право, як утім і всі інші юридичні явища, має економічну й культурну зумовленість. Правовідносини, будучи конкретною формою втілення права, безпосередньо детерміновані виробничими відносинами.

С. С. Алексеев, наприклад, вирізняє два підходи до розгляду правовідносин. Учений вважає, що вони можуть існувати у вигляді «чистих» правових зв'язків (ідеологічна форма), які включають тільки суб'єктивні права та юридичні обов'язки, але, будучи врегульовані нормами права, можуть становити міцну єдність фактичного (матеріального) змісту та юридичної форми¹. Р. О. Халфіна висловлюється проти розмежування матеріального та юридичного змісту й виступає з критикою на адресу С. С. Алексеева, не погоджуючись із його спробою конструювати чисто правовий зв'язок між особами в правовідносинах². Найбільш правильною ми вважаємо саме позицію Р. О. Халфіної, яка пропонує доповнити зміст правовідносин новим елементом — реальною поведінкою їх учасників. «Як би точно не була б визначена модель поведінки в сукупності прав та обов'язків учасників, це все-таки можливість, а не дійсність»³.

Результативний рівень правової системи характеризує, з одного боку, наскільки людина як суб'єкт права освоїла правову дійсність, як вона існує в ній, а з другого — як сформувалися й наскільки ідентичні інтересам індивіда й суспільства різного виду режими і стани, що дозволяють уявити собі певні результати дії юридичних норм (законність, правопорядок).

Слід підкреслити, що будь-яка правова норма є такою тільки за умови, якщо вона діє⁴. Тому право — це не просто можливість або повинність, а, якщо точніше, реальна можливість, яка має потенціал стати дійсністю і стає нею.

¹ Див.: Алексеев С. С. Проблемы теории права: Курс лекций: В 2 т. – Свердловск, 1972. – Т. 1. – С. 261.

² Див.: Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. – М.: Политиздат, 1974. – С. 209.

³ Там само. – С. 211.

⁴ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2004. – С. 498.

На цьому рівні закладені в праві можливості й вимоги органічно вплітаються в соціальну й політичну матерію. Тут проявляються сутнісні якості правової системи, що мають велике значення для формування та функціонування політичної системи й цивільного суспільства. Вплив права на соціальну дійсність прямо пов'язаний із функціонуванням правової системи, усіх її елементів. Поза нею воно не могло б досягти кінцевої мети.

Специфічне регулювання суспільних відносин забезпечується взаємодією всіх елементів правової системи, зумовлюється особливостями правового регулювання, у процесі якого встановлюються та реалізуються права й обов'язки суб'єктів правовідносин. Процес правореалізації являє собою втілення в життя санкціонованого державою ступеня свободи особи. Зміст і форма функціональної характеристики права дають можливість визначити його побудову, виявити характер взаємозв'язку між елементами, його складниками і встановити його соціальні функції.

Конкретна практична діяльність людей доводить необхідність регулювання правом усіх основних сфер їх життя, підкреслює роль і значення права в правовій системі суспільства. Право, будучи формою соціальної регламентації та продуктом свідомої діяльності людей, націлене на вироблення в громадян звички до свідомих правомірних дій.

Серцевиною такої концепції є проголошення необхідності створення адекватних соціальних умов для вільного та всебічного розвитку людської особистості, задоволення основних життєвих потреб людини й гарантії її невід'ємних прав і свобод, упорядкування суспільних відносин — сімейних, громадських, загальнолюдських, класових, етнічних, межрегіональних тощо. У такому суспільстві держава має відігравати важливу роль у забезпеченні реалізації інтелектуального, творчого потенціалу справедливості, який встановлює критерії оцінки людей

не тільки на підставі ринкової еквівалентності («рівним за рівне»), а й співвідносить учинки людей із вищим соціальним оцінюванням, моральними критеріями гідності людини, вимогами та принципами законності.

У теорії права склалася традиційна концепція законності, сутність якої полягає в неухильному виконанні законів і заснованих на них підзаконних актів усіма суб'єктами права¹.

Вихідними положеннями, що характеризують зміст законності й забезпечують його єдність, є такі:

- законність невіддільна від загальнообов'язковості права;
- законність пов'язана з ідеєю законності, тобто з ідеєю про доцільність і необхідність такого реального становища в суспільстві, коли не залишиться місця сваволі, дійсно реалізуюватимуться права та свободи;
- законність слід розглядати як метод державного керівництва суспільством і принцип діяльності держави.

Серед основних вимог законності виділяють: а) втілення ідеї верховенства права в життя суспільства й держави; б) верховенство закону; в) рівність усіх перед законом; г) неухильність дотримання (виконання) правових актів усіма суб'єктами права; д) належне й ефективне застосування права; е) послідовну боротьбу з правопорушеннями тощо.

Розбудовуючи суспільство з урахуванням орієнтації на принцип законності, не слід забувати про комплекс специфічних чинників, які визначаються як гарантії законності. Під останніми розуміють низку засобів і умов, за допомогою яких забезпечується повне й послідовне здійснення вимог законності. Можна виокремити певні групи таких гарантій. Це загальнополітичні, ідеологічні, економічні та психологічні умови, у межах яких існує правова система. Реально існуючий політичний режим суспільства формує й відображає законність як відносно самостійне явище в притаманній цьому суспільству системі ідей, поглядів, принципів, допомагає зрозуміти суть,

¹ Див.: *Горбунова Л.* Історія дослідження ідеї та поняття законності // *Право України.* – 2004. – № 2. – С. 3–8; *Рабінович П. М.* Техніка законодавства у сучасній Україні: стан, проблеми та перспективи // *Нариси законопроектів.* – Оттава, 1999. – С. 21; *Ткаченко В. Д.* Функції законності в правовій державі // *Правова держава Україна: Проблеми, перспективи розвитку.* – Х.: Консум, 1995. – С. 39–42.

зміст і соціальну роль законності в житті держави.

Спеціальні гарантії являють собою специфічні юридичні засоби та внутрішні юридичні механізми, що є реальним втіленням законності в правовій сфері. Серед них виділяють:

– загальноправові гарантії, до яких належать: а) розвиненість правової системи в цілому, б) повнота й незаперечність законодавства, в) наявність розвинутої юридичної техніки та юридичної процедури, г) певний рівень правової культури суспільства;

– організаційно-правові гарантії, тобто діяльність: а) парламенту як гаранта розробки та прийняття законів, б) Президента як гаранта Конституції, в) виконавчих органів як гаранта ефективної реалізації законів, г) судових органів як гаранта охорони законів, а також д) органів спеціального призначення як гаранта ефективності законів і створення умов щодо їх реалізації й захисту;

– процесуальні гарантії, серед яких: а) наявність ефективних засобів державного примусу, б) презумпція невинуватості, в) рівність правового статусу, г) невідчужуваність прав та обов'язків суб'єктів, д) нормативно визначений принцип невідворотності покарання за порушення закону¹.

Підставою, що забезпечує єдність законності, є конституційна законність, яка має гарантувати волю особистості, містити рівність усіх перед законом і судом, принципи народовладдя, поділу влади, володіння громадянами правами та свободами².

Доречно зауважити, що закон і законність ні в якому разі не ототожнюються, оскільки це було б невірним, у першу чергу, з практичної сторони. Сам факт наявності нормативних актів ще не означає механічного встановлення режиму законності. Видання досконалого закону ще не означає саме по собі вирішення проблеми боротьби з правопорушеннями, зміцнення прав і свобод громадян, ліквідацію багатьох негативних явищ у суспільному житті. Усі ці проблеми можуть вирішуватися лише зі створенням ефективного механізму реалізації законо-

¹ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2004. – С. 203–208.

² Див.: *Белая Л. В.* Зміцнення законності як одна з передумов побудови соціально-правової держави // *Держава і право: Зб. наук. пр.* – К., 2002. – Вип. 15. – С. 24–27.

давства, забезпеченням відповідного рівня політичної та правової культури, належної системи гарантій тощо.

Законність у теорії права розглядається як принцип діяльності державних органів, як політико-правовий режим громадського життя, як конституційна вимога суворого дотримання законів. Саме про це йдеться у ст. 19 Конституції України. Конкретніше законність можна визначати як сукупність вимог, що становлять її зміст. Це точне й неухильне дотримання вимоги непорушності закону, тобто ніхто не вправі скасувати закон, крім органу, який його видав. Залежно від того, виконуються чи ні ці вимоги, законність може бути формальною (коли вимоги лише проголошуються) і реальною (коли вимоги дійсно, фактично реалізуються). Підгрунття, фундамент, передумова законності — самі закони. Керування поведінкою людей через видання законів, що містять загальні й конкретні правила поведінки, — основна умова законності. У державі немає інших способів управління суспільством, окрім як через видання законів або застосування сили. Ці способи або доповнюють один одного, коли силу застосовують у межах закону, або сила торжествує — і тоді закони мовчать.

1.3. Поняття правової системи серед інших узагальнюючих категорій правової науки

Для поглибленого аналізу правової системи необхідно з'ясувати взаємозв'язок цього поняття з іншими юридичними феноменами правової дійсності. Незважаючи на те, що питання про ці співвідношення вже розроблялися вітчизняними правознавцями, Л. А. Луць справедливо підкреслює, що й сьогодні має місце його ототожнення з близькими за змістом, але нерівнозначними правовими явищами (системою права, меха-

нізмом правового регулювання, правовою дійсністю)¹. Не розмежовані поняття складу та структури правової системи, поняття правової системи визначається переліченням тих чи інших правових явищ, має місце довільність у використанні категорій системного аналізу².

Слід особливо зазначити, що в усіх подібних випадках ідеться про взаємозалежні поняття, одне з яких, більш вузьке, охоплюється іншим, але при цьому аж ніяк не втрачає від цього свого автономного значення³. Категорія «правова система» дає можливість не тільки охопити весь комплекс правових явищ, а й подати в системному зв'язку організацію і взаємодію всього правового як особливого феномена нашого громадського життя⁴.

М. І. Байтін пише, що «поняття правової системи насамперед співвідноситься з такими категоріями, як правова надбудова, механізм правового регулювання, механізм правового впливу, правова основа державного й громадського життя»⁵. Виникнення терміна «правова система» поряд із такими, як «правова надбудова», «механізм правового регулювання», «система права», «право», є не випадковим і має об'єктивні передумови як теоретичного, так і практичного порядку.

Традиційно у вітчизняній літературі з теорії права розглядалося питання про співвідношення понять «правова система» і «правова надбудова». Сьогодні теж є сенс звернутися до аналізу цього співвідношення, маючи на увазі відносність останнього терміна, хоча б тому, що воно відбивало першу в науковій літературі спробу цілісного розгляду правової сфери життя суспільства. Так, раніше в юридичній літературі висловлювалася думка про тотожність понять «право» й «юридична над-

¹ Див.: *Луць Л. А.* Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 2005. – С. 6–7.

² Там само.

³ Див.: *Саидов А. Х.* Сравнительное правоведение (Основные правовые системы современности). – М.: Юрист, 2000. – С. 132–134.

⁴ Див.: *Кудрявцев В. Н., Васильев А. М.* Право: развитие общего понятия // Сов. гос-во и право. – 1985. – № 7. – С. 12.

⁵ *Байтин М. И.* Право – связующее звено между политической властью, государством и правовой системой общества // Вопр. теории гос-ва и права. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1988. – С. 38.

будова». Зокрема, Я. Ф. Миколенко, широко трактуючи термін «право», зазначав, що «право виражається в трьох різних, але взаємозалежних між собою формах: у нормах права, у правовідносинах й у правосвідомості» і що «всі ці три форми вираження та здійснення права і становлять юридичну, або правову, надбудову»¹.

Правова надбудова розглядалася як досить складне суспільне явище, що відрізняється гармонійною єдністю різних елементів — правових поглядів, правових установ і правовідносин. Вона характеризується взаємодією всіх її елементів, їх тісним зв'язком, що не допускає взаємовиключення або поглинання одного елемента іншим. У той же час елементи юридичної надбудови мають відносну самостійність й утворюють власні, якісно своєрідні підсистеми з багаторівневими структурами. Це дає змогу виявити й визначити в межах системи основний елемент, який відіграє роль центральної ланки, що відповідно впливає на функціонування всіх інших елементів надбудови. Безумовно, центральне місце в юридичній надбудові, як зауважував М. І. Матузов, посідає право, що формується під впливом економічних, культурних, політичних, ідеологічних та інших умов життя суспільства².

Якщо категорія «правова надбудова» згідно з методологічними настановами того часу вказувала на місце розташування всіх правових явищ у суспільній системі щодо економіки, то правова система була покликана відбити внутрішні, структурні, функціональні системні зв'язки правових явищ. Особливість правової надбудови вбачалася в більш тісному й безпосередньому зв'язку з економікою, у тому, що правова частина дійсності відображає економічні процеси й істотно на них впливає у формі правових поглядів, правових установ і правових відносин.

Поняття правової надбудови і правової системи розглядалися як такі, що мають спільні риси й одночасно відрізняються одне від одного за деякими параметрами, зокрема за:

¹ Миколенко Я. Ф. Право и формы его проявления // Сов. гос-во и право. – 1967. – № 1. – С. 51.

² Див.: Матузов Н. И. Право как центральный элемент и нормативная основа правовой системы // Вопр. теории гос-ва и права. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1988. – С. 25.

а) змістом; б) порядком утворення; в) елементним складом; г) цільовим навантаженням; д) функціональним призначенням¹. Подібність полягає в тому, що «обидва поняття відбивають результат пізнання й охоплюють усі правові явища суспільства»². І правова система, і правова надбудова — категорії, що являють собою складні структурні утворення, елементи яких перебувають у тісному зв'язку й підпорядковані деяким загальним закономірностям.

Однак у цьому випадку важливіше зосередити увагу на відмінностях³, які полягають у тому, що:

1) правова надбудова й правова система — категорії, що не збігаються за змістом: перша найчастіше розуміється як сукупність пов'язаних між собою трьох компонентів — правових поглядів, правових установ і правових відносин, надбудова відбиває найзагальніший рівень правової системи, тому тут увага концентрується на більш узагальнених проявах правової дійсності — правових ідеях (правосвідомість), правовій дійсності (правовідносини), правових інститутах (норми права); друга становить чисто юридичне поняття, досить широке, складне, що дає змогу оперувати ним при науковому аналізі всієї правової дійсності;

2) у розглянутих категорій різний порядок утворення. Правова система переважно створюється державою та є її інструментом, засобом вираження державної волі, регулювання суспільних відносин. Хоча, безумовно, не всі компоненти цієї системи створюються безпосередньо владою. Правова культура, правосвідомість, правова ідеологія та інше є продуктом усього суспільства або окремих його соціальних груп, прошарків, класів. Однак елементи, на які держава спирається при проведенні в життя своєї політики (право, суд, юридична практика), створюються безпосередньо нею. У кожному суспільстві й державі функціонує своя правова система, що використовується для захисту їх інтересів;

3) правова надбудова і правова система, як уже зазначалося, за елементним складом різні;

¹ Там само. — С. 26.

² Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности: Методология и теория. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1993. — С. 53.

³ Див.: Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности: Методология и теория. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1993. — С. 53.

4) категорії «правова надбудова» і «правова система» несуть різне цільове навантаження: перша розкриває місце розташування правових явищ насамперед щодо економіки, друга слугуватиме головним чином для вираження внутрішніх зв'язків правових явищ, їх організації, структури;

5) розходження між зазначеними категоріями проглядається в їх функціональному призначенні. Правова система відбиває розвиток правової реальності, розкриває функціональний аспект права, дає можливість глибоко і всебічно досліджувати особистість як основного носія багатьох юридичних якостей, адресата й виконавця правових приписів. Завдання і призначення правової надбудови — показати залежність юридичних явищ від матеріальних умов життя суспільства, їх взаємозв'язок.

Проте, звичайно, правова система і правова надбудова — явища правової дійсності, що тісно взаємозалежать. Саме правова система, характеризуючи цілісність і необхідний зв'язок елементів правової надбудови, дає змогу розглядати останню як органічну систему.

Як указує С. С. Алексеев, найширше правове поняття, що охоплює всі без винятку правові явища, — це «правова дійсність»¹. Усе це у світлі правових явищ. Утім, в цьому гранично широкому понятті вирізняються активні елементи, які так чи інакше стосуються позитивного права й тісно пов'язані між собою. Це і є правова система. Отже, на думку вченого, правова система відрізняється від правової дійсності тим, що вона поєднує в собі найбільш активні елементи правової дійсності — правосвідомість, право та юридичну практику, які так чи інакше стосуються позитивного права². У цьому розумінні системи виступають «островами» меншої складності порівняно з «довкіллям», виділяються з «навколишнього середовища» завдяки відбору можливостей, оскільки всередині системи є можливою лише певна, обмежена низка подій³.

¹ Алексеев С. С. Право на пороге нового тысячелетия: некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной эпохи. – М.: Статут, 2000. – С. 48.

² Вин же. Восхождение к праву. Поиски и решения. – М.: Норма, 2001. – С. 168.

³ Вин же. Право на пороге нового тысячелетия: некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной эпохи. – М.:

Дещо з інших позицій розглядає питання про співвідношення правової системи та правової реальності С. І. Максимов. Зміст проблеми правової реальності полягає у з'ясуванні, що є право і як воно є¹. Головною тут виявляється проблема його буття, що включає питання про онтологічні підстави права. При цьому слід враховувати специфічність онтології права, оскільки буття права — це особливий модус буття — «буття-повинність». Таким чином, реальність права встановлюється не як факт, а через його значимість для особи. С. І. Максимов розрізняє поняття правової реальності у двох значеннях — широкому й вузькому. У широкому — під правовою реальністю розуміється вся сукупність правових феноменів: правових норм, інститутів, наявних правовідносин, правових концепцій, явищ правового менталітету тощо; у вузькому — тільки базисні правові реалії, щодо яких усі інші правові феномени виявляються похідними, і тоді під правовою реальністю в різних напрямках і наукових школах розуміють або правові норми (нормативізм), або правовідносини (соціологічний напрям), або «правові емоції» (психологічний напрям)².

Вивчаючи питання про співвідношення понять «правова система» і «правове життя», О. В. Малько цілком слушно зауважує, що перше виступає лише складовою нормативно-впорядковуючою частиною другого³. Правове життя, на його погляд, — це сукупність правових актів та інших форм прояву права (у тому числі й негативних), що характеризує специфіку й рівень існуючої юридичної дійсності, ставлення суб'єктів до права й ступінь задоволення їх інтересів⁴. Правове життя є складовою частиною й особливим різновидом громадського життя, тому що право — соціальний інститут, адаптований до особливостей буття конкретного народу, одна з умов існування державно-організованого суспільства. Право має певним чином оформлювати особисте, державне й громадське життя; містить комплекс усіх правових явищ — як позитивних, так і негативних. Статут, 2000. — С. 48.

¹ Див.: Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: Монография. — Харьков: Право, 2002. — С. 67–74.

² Див.: Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: Монография. — Харьков: Право, 2002. — С. 126–129.

³ Див.: Малько А. В. Правовая жизнь // Обществ. науки и современность. — М.: Норма, 1999. — № 3. — С. 65–76.

⁴ Там само.

Позитивні явища — це: а) саме право (відбиває права людини, ідеї справедливості, гуманізму, свободи та ін.); б) правова система в цілому; в) механізм правового регулювання; г) законні правові акти (правомірні дії, їх результати, юридичні документи) і юридичні вчинки (як різновид правомірної дії — юридичний факт); д) події як юридичний факт; е) правові режими і їх складники — первинні юридичні засоби (пільги, заохочення, дозволи, заборони, покарання, обов'язки тощо); ж) правовідносини та юридична практика; и) правосвідомість і правова культура; к) законність і правопорядок; л) юридична наука й утворення (та їх структури) і т. ін. Негативні — в основному протиправні явища: а) злочини й інші правопорушення; б) їх суб'єкти та кримінальні структури; в) корупція, зловживання, деформації правосвідомості, що виражаються, зокрема, у правовому нігілізмі, ідеалізмі, популізмі; г) помилки в праві та інші чинники, що перешкоджають позитивній юридичній діяльності. Таким чином, правове життя — це сфера здійснення енергії права, його потенціалу, творчої ролі, сукупність різноманітних форм правової та протиправної активності учасників правовідносин¹.

З точки зору О. В. Малько, правова система створює умови для нормального плину правового життя, забезпечення його стабільності, нейтралізації й витіснення з нього негативних юридичних явищ (правопорушень, зловживань тощо). Інакше кажучи, щодо правового життя вона відіграє організуючу роль, надає йому певної єдності, відповідних правомірних засад. Тим часом правова система — лише сукупна частина правового життя, тому що останнє явище (і поняття) ширше за неї. Елементами правової системи, як бачимо, виступають перш за все ті, що необхідні для процесу правового регулювання нормальної організації правового життя, забезпечення його стабільності, нейтралізації й викорінення негативних юридичних явищ, надання йому певної єдності².

Категорія «правова система» органічно й різносторонньо пов'язана також із поняттям «механізм правового регулювання»³.

¹ Див.: Малько А. В. Правовая жизнь // Обществ. науки и современность. — М.: Норма, 1999. — № 3. — С. 65–76.

² Він же. Политическая и правовая жизнь России. — М.: Норма, 2000. — С. 39–40.

³ Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. — М.: Норма,

Уперше ця категорія була введена в науковий обіг М. Г. Александровим. Змістовну характеристику й конструктивне подання про елементи механізму правового регулювання запропонував С. С. Алексєєв¹. Механізм правового регулювання визначається як система послідовно організованих юридичних засобів (явищ), за допомогою яких досягаються цілі правового регулювання. Механізм правового регулювання з'ясовує природу взаємодії елементів правової системи, допомагає в пошуках відповіді на запитання, яким чином вони пов'язані між собою і які специфічні функції виконують у системі. Інакше кажучи, він характеризує ефективність, дієвість, результативність права. Цей механізм охоплює ті елементи, за допомогою яких здійснюється специфічно юридичний нормативний вплив права на суспільні відносини, тобто сам процес правового регулювання.

Правова система може бути результативною тільки тоді, коли всі її елементи працюють і тісно взаємодіють. Вона містить юридичні компоненти (право, законодавство, правовідносини та ін.) у вигляді погодженого, збалансованого, цілісного утворення. Механізм же правового регулювання розкриває динаміку цього поняття. У цьому розумінні вся правова система в сукупності всіх її складників організує і стабілізує впливає на громадське життя й суспільні відносини.

Механізм правового регулювання — єдина система юридичних засобів, що забезпечують ефективний правовий вплив на суспільні відносини. На думку С. С. Алексєєва, процес правового регулювання містить три основні стадії — регламентування суспільних відносин, дію юридичних норм, реалізацію суб'єктивних юридичних прав та обов'язків. Цим трьома стадіями відповідають три основних елементи механізму правового регулювання: а) юридичні норми, б) правовідносини й в) акти реалізації суб'єктивних юридичних прав та обов'язків².

Нормативна основа розглядуваного механізму правового регулювання має значення вихідного елемента, оскільки саме

2001. – С. 227.

¹ Там само.

² Див.: Алексєєв С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – М.: Норма, 2001. – С. 227.

від неї розгортається ланцюг усіх інших юридичних явищ, здійснених у цьому процесі. На цьому етапі уповноважені суб'єкти формулюють (санкціонують) і викладають у різних правових джерелах (нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах тощо) юридичні норми загального характеру, правила поведінки людей, у яких визначаються дозволені й необхідні правові форми взаємодії учасників суспільних відносин, а також конкретні обставини (юридичні факти), що зумовлюють зміни в їх правовому становищі.

На цій же стадії до механізму правового регулювання на додаток до правових норм інколи підключаються й такі юридичні засоби, як акти тлумачення правових норм (інтерпретаційні акти), необхідність у яких обумовлюється, з одного боку, загальним характером правових приписів, що інколи ускладнює їх однакове розуміння, а з другого — недоліками, яких припускалися на етапі юридичної регламентації суспільних відносин.

Перехід до наступної стадії механізму правового регулювання пов'язаний із виникненням між суб'єктами права за наявності передбачених правовими нормами юридичних фактів індивідуалізованих правових зв'язків, правовідносин, сторони яких наділяються суб'єктивними юридичними правами й обов'язками. Установлення правових відносин дозволяє їх учасникам розпочати безпосереднє здійснення програм поведінки, що становлять зміст реалізації правових норм.

Ще однією стадією механізму правового регулювання є застосування норм права. Завершальною стадією механізму правового регулювання є реалізація норм права. На цьому етапі суб'єкти правового спілкування здійснюють свої юридичні права й виконують покладені на них юридичні обов'язки. Якщо при цьому характер поведінки вказаних осіб узгоджується з вимогами юридичних приписів, позначка правового регулювання досягнута, отже, механізм правового регулювання спрацював.

Особливу роль у правовому регулюванні суспільних відносин відіграє правосвідомість, яка опосередковує всі стадії механізму правового регулювання, так чи інакше пов'язані із свідомово-

льовою поведінкою соціальних суб'єктів. До інших чинників, що суттєво впливають на функціонування механізму правового регулювання, належать правова культура населення й законність. Ці правові явища створюють своєрідний фон для правового регулювання і в такий спосіб залежно від їх стану підсилюють або ж, навпаки, знижують його позитивний ефект¹.

Що стосується законності та правопорядку, то вони є показниками ефективності діяльності органів держави, які забезпечують функціонування юридичного механізму, правового регулювання, але не належать до сукупності засобів, що здійснюють безпосередній правовий вплив на суспільні відносини.

Центральною й головною ланкою механізму правового регулювання вважаються право й правовідносини, що виникають на його підставі. Останні виконують функцію втілення юридичних норм у життя, тобто являють собою основні правові засоби, за допомогою яких відбувається реалізація варіантів поведінки, закладених у цих нормах.

Таким чином, механізм правового регулювання й правова система розрізняються як за елементним складом, так і за функціональним призначенням та обсягом змісту. Механізм правового регулювання — категорія, що включає меншу кількість елементів, ніж правова система, тому що далеко не всі юридичні явища беруть безпосередню участь у правовому регулюванні. Ці поняття співвідносяться як частина й ціле. У понятті «правова система» виражаються в першу чергу цілісність і взаємозв'язок відповідних елементів, а в понятті «механізм правового регулювання» акцентується увага на функціональній стороні, на процесі регулювання суспільних відносин².

Не слід змішувати поняття «правова система» у його вузькому значенні з поняттям «система права»³. Це не синоніми. Система права — категорія структурно-інституціональна, що розкриває взаємозв'язок, співвідношення та побудову галузей

¹ Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2002. — С. 414–416.

² Див.: Кудрявцев В. Н., Васильев А. М. Право: развитие общего понятия // Сов. гос-во и право. — 1985. — № 7. — С. 12.

³ Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2002. — С. 254–260.

права, визначається об'єктивними й суб'єктивними чинниками. Правова система — поняття більш широке. Попри їх зовнішню схожість їх не можна ототожнювати. Система права включає такі взаємозалежні підрозділи, як галузі, підгалузі, інститути, субінститути, і є безпосереднім результатом і вираженням властивого правовому регулюванню процесу нормативної спеціалізації. Це «складне системне ієрархічне утворення, пронизане процесами інтеграції й диференціації»¹, автономне утворення, яке включає такі галузі права, що характеризуються «не тільки особливостями юридичних норм, а також специфікою правовідносин і навіть своєрідністю юридичного мислення»². Складена в результаті різних правоутворюючих процесів система права припускає наявність відповідної системи законодавства як результат цілеспрямованого впорядкування права на засадах кодифікації та інкорпорації.

У понятті «правова система», на відміну від поняття «система права», відбивається не стільки внутрішня погодженість галузей права, скільки автономність правової системи самостійного соціального утворення. Правова система та система права розрізняються не тільки за обсягом, а й за змістом. Якщо система права відбиває внутрішню погодженість галузей, підгалузей, інститутів і норм права, то правова система підкреслює автономність системи як самостійного соціального утворення.

Л. Б. Тиунова, вивчаючи компонентно(елементно)-структурний аспект правової системи, підкреслює, що змістовний момент правової системи характеризує система діючих у суспільстві правових норм, охоплювана поняттям «система права». Цій підсистемі властива чітка формалізованість структури, стійкість і найбільша стабільність порівняно з іншими підсистемами правової системи. Таку цілісність називають гомогенною, тому що вона характеризується однорідністю (у межах одного рівня дослідження) елементів — правових норм, однакових за структурою, формою загальнообов'язковості тощо. На відміну від інших підсистем (правосвідомості, правовідно-

¹ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юрист, 2004. — С. 295.

² Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности: Методология и теория. — СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1993. — С. 83.

син) — це закрита система, оскільки зміни в її структурі регламентовані державою в часі та процедурі.

Однак система права, розглянута в іншому аспекті, саме за формами вираження правових норм (як система форм права) є неоднорідною навіть щодо соціалістичного права. У загальнотеоретичному плані її компоненти — це закон, прецедент і традиційне право (правовий звичай, традиційні й релігійні правові системи). Саме в такому аспекті й на зазначеному рівні перебуває поняття «система законодавства», що відбиває підсистему системи форм вираження права. Чітке з'ясування цього становища знімає з порядку денного значну частину спорів щодо проблеми «система права та система законодавства».

РОЗДІЛ 2

НАЦІОНАЛЬНА ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ В СІМ'Ї ПРАВОВИХ СИСТЕМ СУЧАСНОСТІ

2.1. Типологія правових систем

Поняття «правова система» тісно пов'язане з проблематикою порівняльного правознавства, служить для позначення певної єдності правових систем, що мають тотожні юридичні ознаки, відбивають своєрідність названих систем, обумовлені подібністю конкретно-історичного розвитку їх елементів, які відображають відносну самостійність правової форми, особливості техніко-юридичного змісту права, що є підставою для їх інтеграції у правові сім'ї¹. У цьому зв'язку правова система виступає об'єктом порівняльного правознавства як вихідна база, підґрунтя порівняльно-правових досліджень². Проте, як справедливо зазначають О. І. Харитонова і Є. О. Харитонов, у сфері порівняльного правознавства це поняття, незважаючи на його широке застосування, залишається малодослідженим³.

Порівняльне правознавство, або юридична компаративістика, — це наука, що досліджує загальні й специфічні законо-

¹ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. В. К. Бабаева. — М.: Юрисъ, 1999. — С. 548–549.

² Див.: *Марченко М. Н.* Сравнительное правоведение: Общ. ч.: Учеб. для юрид. вузов. — М.: Зерцало, 2001. — С. 105.

³ Див.: *Харитонова О. І., Харитонов Є. О.* Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. — Х.: Одіссей, 2002. — С. 24.

мірності виникнення, розвитку й функціонування сучасних правових систем світу¹. Як об'єктивно необхідний розглядається процес пізнання права в загальносвітовому порівняльному аспекті (між різними правовими системами світу), тобто як міжнаціональне порівняння, порівняння різних правових систем, що існують у державах світового співтовариства². В основі такого порівняння лежать процеси, що закономірно відбуваються у світовому співтоваристві: розробка та формування правових систем молодих держав, розширення та поглиблення зв'язків між державами й групами країн, інтеграція низки країн в єдине ціле.

Порівняння дає змогу класифікувати державно-правові явища, властиві правовим системам різних країн, з'ясувати їх історичну послідовність, генетичні зв'язки між ними, ступінь запозичення елементів (норм, принципів, форм права) однієї правової системи з іншої. Важливою особливістю загального порівняльного правознавства є його орієнтація насамперед на дослідження стикових проблем, що лежать у площині порівняльного аналізу різних правових систем світу.

Тому об'єктами загального порівняльного правознавства можуть бути: а) сучасні типи правових систем (загальне міжтипове порівняння); б) правові системи різних типів (специфічне міжтипове порівняння); в) правові системи, що належать до одного типу (внутрішньотипове порівняння)³. Наука порівняльного правознавства покликана охопити порівнянням правові системи, подати сучасну карту світу, де, по можливості, право кожної країни віднесено до певного типу (сім'ї) правових систем. Таким чином, одним із основних завдань цієї науки є проведення наукової класифікації правових систем світу. Саме тому дослідники роблять висновок про самостійність порівняльного правознавства як юридичної доктрини⁴.

¹ Див.: Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (Основные правовые системы современности). – М.: Юристъ, 2000. – С. 30.

² Див.: Скакун О. Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум: Ун-т внутр. дел, 2000. – С. 558; Вона ж. Правова система України на правовій карті світу. Доп. № 1. – Х.: Еспада, 2004. – С. 7–8.

³ Вона ж. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум: Ун-т внутр. дел, 2000. – С. 558–561.

⁴ Порівняльне правознавство: Підручник / В. Д. Ткаченко, С. П. По-

Порівняльне правознавство прагне тримати в полі зору всі основні правові системи сучасності. При цьому виникає ситуація рівності правових систем у науковому плані, у їх теоретичному вивченні та класифікації. Визнання паралельного існування різних правових систем створює сприятливий ґрунт для плідного співробітництва юристів різних країн, якими б різними не були їх соціально-політичні системи та правові структури. Перед юристом-компаративістом стоїть завдання через об'єктивне вивчення й зіставлення діючих правових систем знаходити найкращі юридичні вирішення конкретних соціальних проблем у певному соціально-економічному, політичному й культурному контексті¹. Тому не є випадковим, що інтерес до порівняльно-правових досліджень набуває за сьогоденних умов великого значення в усіх країнах колишнього СРСР, які стали на шлях розбудови правової, демократичної державності².

Правова система є об'єктивно існуючою реальністю, тому поряд із культурно-історичними в ній присутні соціальні, етнічні, політичні, економічні, міжнародні чинники, що визначають її зміст і характер функціонування на конкретному етапі суспільного розвитку³. Для обґрунтування такого підходу до вивчення правової системи висловлюються різні тези. Відповідно до однієї з них пізнання права в порівняльному плані є не суб'єктивним, а об'єктивно необхідним процесом, оскільки в основі його лежать тенденції, які об'єктивно відбуваються у світовому співтоваристві. Вони полягають у розширенні й поглибленні зв'язків між окремими державами та їх групами, в інтеграції низки країн у єдине ціле, в усвідомленні правлячими елітами безперечного факту, що національно-правовий (як і будь-який інший) ізоляціонізм за сучасних умов призводить

гребняк, Д. В. Лук'янов; За заг. ред. В. Д. Ткаченка. – Х.: Право, 2003. – С. 3–5.

¹ Див.: Харитонов О. І., Харитонов С. О. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. – Х.: Одиссей, 2002. – С. 24.

² Див.: Тацій В. Я. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави // Методологічні проблеми правової науки: Матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 13–14 груд. 2002 р. – Х.: Право, 2003. – С. 11.

³ Див.: Шафеев Д. Р. Современная правовая система Российской Федерации: Дис. ... канд. юрид. наук. – Уфа, 2002. – С. 17.

лише до негативних наслідків як для окремих правових систем, так і для світової спільноти в цілому¹.

Правові системи можна класифікувати за різними критеріями: юридичними, економічними, географічними, етнографічними, ідеологічними та ін. Співвідношення цих критеріїв у різних країнах різне, у той час як зазвичай використовуються підстави для класифікації правових систем, що опираються головним чином на етнографічні, техніко-юридичні та релігійно-етнічні ознаки права.

Саме порівняльне правознавство дає змогу на підставі схожих юридичних ознак (структура джерел права, його провідних інститутів і галузей, правової культури та традицій) групувати окремі правові системи в правову сім'ю. Об'єктом цієї науки є правові системи, що, як і право, існують у просторі й у часі. Сама ідея групування правових систем у правові сім'ї виникла в порівняльному правознавстві в 1900 р. і набула значного поширення вже на початку ХХ ст. Наприклад, учасники I Міжнародного конгресу порівняльного права в 1900 р. розрізняли французьку, англо-американську, німецьку, слов'янську і мусульманську правові сім'ї².

У сучасному світі, як правило, розрізняють такі правові масиви, як: національна правова система, правова сім'я, групи правових систем.

Відомий правознавець Р. Давид писав, що хоча у світі існує багато правових систем, вони можуть бути зведені в обмежену кількість сімей. Тим самим право будь-якої держави може бути вивчене без детального дослідження кожної правової системи, лише з акцентом уваги на загальних характерних рисах основних сімей права. Порівняльний метод дає змогу на підставі подібних юридичних ознак (структура права, джерела, звідки витікають інститути й галузі, правова культура й традиції) групувати правові системи сучасності в нову категорію «правова сім'я». Як указувалося вище, уперше цей термін був уведений у юридичну літературу компаративістом Р. Давидом, що багато років досліджував правові системи сучасності. Не ви-

¹ Див.: Лукашук С. И. Глобализация и право. – М.: Юрид. лит., 1998. – С. 97.

² Общая теория государства и права: Акад. курс: В 3 т. – 2-е изд., перераб. и доп. / Отв. ред. М. Н. Марченко. – М.: Изд. дом «Городец», 2002. – Т. 2. – С. 97.

падково, що його книга з цієї проблематики витримала два видання¹.

Правова сім'я утворюється з національних правових систем, поєднаних на основі подібності таких ознак: структура права, юридична практика, джерела права, правова ідеологія. Р. Давид виділяє три головні групи правових сімей: 1) романо-германську; 2) сім'ю загального права; 3) сім'ю соціалістичного права. Поряд із названими правовими сім'ями, що автор називає основними, існують Індія, Далекий Схід, Африка, мусульманський світ, які, на його думку, залишаються вірні поглядам, де право розуміється зовсім інакше і йому відводиться інша роль, ніж у західних країнах².

Щодо груп правових систем і правових сімей національні правові системи виступають як особливе, одиничне явище³. С. С. Алексєєв зауважує, що стосовно тієї чи іншої країни використання поняття «національна правова система» дуже важливе, тому що в останній поряд із власне правом можуть відігравати визначальну роль або судова (юридична) практика, або правова ідеологія, від чого, у свою чергу, залежать увесь лад, увесь світ правових явищ⁴. Їх своєрідність багато в чому виражена в центральній ланці юридичного регулювання — в особливостях висновку, що вирішує дану життєву ситуацію і владно затверджує правопорядок у суспільстві.

Саме за цією ознакою сьогодні вирізняються такі сім'ї правових систем: а) сім'я права континентальної Європи — романо-германське право; у цих системах на першому місці стоїть закон (системи Франції, Німеччини, Італії, Іспанії та ін.); б) сім'я англосаксонського загального права — прецедентне право Великої Британії, США, де домінує значення має судова, юридична практика, прецедент; в) сім'я релігійно-традиційних систем, таких, як мусульманське право; у них визначальну роль відіграє

¹ Див.: Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. – М.: Междунар. отношения, 1999. – С. 18–19.

² Див.: Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. – М.: Междунар. отношения, 1999. – С. 18–19.

³ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2004. – С. 188.

⁴ Див.: Алексєєв С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 46–47.

релігія (системи, властиві деяким державам Азії й Африки); г) сім'я заідеологізованих систем, таких, як колишнього Радянського Союзу чи інших соціалістичних країн (до 90-х рр. ХХ ст.), де провідна роль належала партійній ідеології¹.

У романо-германському праві таке рішення запрограмоване в загальнообов'язкових нормах, а практично втілюється через реалізацію норм права та їх застосування. В англо-саксонському загальному праві подібні норми у вигляді прецедентів виростають безпосередньо із судових рішень, причому судді орієнтуються не тільки на існуючий прецедент (тим більше, що в цьому випадку його може й не бути), але й конкретно на такі неправові критерії, як розумність, справедливість та ін. Що ж до двох останніх зі згаданих сімей (релігійно-традиційних, заідеологізованих), то основи програмованих ними рішень життєвих ситуацій кореняться взагалі поза правом, в історичних традиціях, канонах релігії, постулатах ортодоксальної ідеології, а також у звичаях, і вже через них відповідні правові системи затверджуються як публічна підстава для вирішення зазначених життєвих ситуацій².

Необхідно зазначити, що групи національних юридичних систем можуть бути класифіковані й за іншими рубрикаціями. Так, О. Шпенглер, зважаючи на свої своєрідні погляди на міфологію світової історії, виокремлює право античне, арабське, західноєвропейське (вирізняючи в останньому групи, близькі до розглянутої тільки що сім'ї, — англійське, романське, німецьке право)³. Проте жодна з класифікацій правових сімей не є вичерпною для правових систем світу, тому в науковій літературі можна зустріти різноманітні типологічні підрозділи сімей національного права. У наведеній класифікації своєрідність правової сім'ї визначається характером її джерел: юридичних, духовних (релігія, етика тощо) й культурно-історичних. Одна з цих ознак може переважати в розмежуванні правових сімей.

Так, форма, перелік та ієрархія юридичних джерел права (його форм) традиційно розглядаються як основне розходження

¹ Там само.

² Див.: *Алексеев С. С.* Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 47.

³ Див.: *Шпенглер О.* Закат Европы. – М.: Юрид. лит., 1999. – Т. 2. – С. 61.

між сім'єю загального права і романо-германського. Зокрема, для романо-германської правової сім'ї право виступає у вигляді норм, що мають законодавче вираження (у формі закону або кодексу), а правозастосувач лише порівнює конкретну ситуацію із загальною нормою і в ній знаходить вирішення справи. Основне джерело англо-саксонського (загального) права — судовий прецедент, тобто судові рішення судів певного рівня по конкретному випадку, спосіб обґрунтування якого для інших нижчестоящих судів є зразком вирішення аналогічних справ.

У межах тієї чи іншої правової сім'ї можливі більш окремі, часткові елементи, представлені певною групою правових систем¹. Так, у романо-германській правовій сім'ї виділяють групу романського права, до якої входять правові системи таких країн, як Франція, Італія, Бельгія, Іспанія, Швейцарія, Португалія, Румунія, право латиноамериканських країн, канонічне (церковно-католицьке) право, й групу німецького права, до якої належать правові системи ФРН, Австрії, Угорщини, скандинавських держав та ін. В англо-саксонській правовій сім'ї розрізняють правову систему Англії, США та право колишніх англійських колоній Великої Британії.

З огляду на вищенаведене В. М. Синюков пропонує таку класифікацію: 1) сім'я загального права (історично сформована в Англії в X–XIII ст.); 2) романо-германська правова сім'я (історичні корені якої сягають Римського права, I ст. до н. е. — VI ст. н. е.); 3) традиційні (Японія, низка держав Африки та ін.) і релігійні правові системи (право мусульманське, індуське); 4) слов'янська правова сім'я².

До слов'янської правової сім'ї він включає групу російського права (Україна, Білорусія, Болгарія). Причому російська правова система виділяється ним як провідний елемент слов'янської правової сім'ї на підставі її самобутності, зумовленої не тільки техніко-юридичними, формальними ознаками, а й глибокими соціальними, культурними, державними засадами життя слов'янських народів³. Існують також й інші точки

¹ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2004. – С. 178–199.

² Там само.

³ Там само.

зору на розглядувану проблему¹.

Цікавим, вважаємо, є підхід А. Х. Саїдова до порушеної проблеми, який припускає глобальну типологію правових систем, засновану на соціально-економічних критеріях, і внутрішньотипову їх класифікацію, побудовану на юридичних критеріях. У філософському плані правова типологія розглядається ним як єдність загального (історичний тип права), особливого (правові сім'ї) і одиничного (конкретні національні правові системи, яких налічується близько двохсот). На думку правника, правова карта світу включає сім'ї права загального, романо-германського, скандинавського, латиноамериканського, соціалістичного права, а також право країн, що розвиваються².

Також вирізняється концепція «правового стилю» німецького вченого К. Цвайгерта, що складається з таких чинників, як походження й еволюція правової системи; своєрідність юридичного мислення; специфічні правові інститути; природа джерел права та способи їх тлумачення; ідеологічні чинники³. Окремі правопорядки й цілі їх групи мають свій певний стиль, пише він, тому порівняльне правознавство має прагнути виявити ці правові стилі, зробити їх правову класифікацію й розмістити окремі правопорядки в одержаних правових колах залежно від вирішальних стильових елементів, відображаючих стиль чинників. Найповніше вчення про «правові стилі» викладено в його роботі у співавторстві з Х. Кетцем⁴. «Стиль права» як критерій для класифікації правових систем складається, на думку К. Цвайгерта, з п'яти груп чинників: а) походження й еволюція правової системи; б) своєрідність юридичного мислення; в) специфічні правові інститути; г) природа джерел права та способи їх тлумачення; д) ідеологічні чинники. На цих підставах К. Цвайгерт розрізняє вісім «правових кіл»: роман-

¹ Див.: Саїдов А. Х. Сравнительное правоведение (Основные правовые системы современности). – М.: Юристь, 2000. – С. 165.

² Див.: Саїдов А. Х. Сравнительное правоведение (Основные правовые системы современности). – М.: Юристь, 2000. – С. 165.

³ Див.: Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: Пер. с нем.: В 2 т. – Т. 1: Основы. – М.: Междунар. отношения, 2000. – С. 210.

⁴ Там само. – С. 211.

ське, німецьке, скандинавське, англо-американське, соціалістичне, право країн Далекого Сходу, право ісламу, індузьке право¹.

Компаративісти Дж. Мерримен і Д. Кларк використовують як критерій класифікації правових систем правові традиції та виокремлюють три основні правові сім'ї — право цивільне, загальне, соціалістичне². Останні географічно розташовані в Азії, Африці й на Близькому Сході. До їх складу входять відповідно право китайське, корейське та японське.

Своєрідність деяких правових інститутів є настільки значною, що вони відіграють вагому роль при визначенні стилю правової системи. У загальному праві такими інститутами є, наприклад, представництво, відшкодування шкоди, а в романському — доктрина причинності. Правові джерела й методи тлумачення права також є чинниками, які визначають стиль правових сімей, головним чином їх особливості та процесуальних норм. Те саме стосується й таких ідеологічних чинників, як політичні, економічні та правові аспекти релігійних вчень. Правова ідеологія англо-саксонської, німецької, романської і скандинавської правових сімей у цілому є однаковою.

Проте необхідно підкреслити, що представники вітчизняної правової думки всі національні правові системи поділяють на англо-саксонську, романо-германську, слов'янську правові сім'ї і мусульманське право³.

Л. Фрідмен стверджує, що в сучасному світі існує різке багатоманіття правових систем⁴. Кожна країна має свою власну, у Сполучених Штатах Америки, крім того, ще й кожен штат

¹ Там само. – С. 210.

² Див.: *Цвайгерт К., Кетц Х.* Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: Пер. с нем.: В 2 т. – Т. 1: Основы. – М.: Междунар. отношения, 2000. – С. 212.

³ Порівняльне правознавство: Підручник / В. Д. Ткаченко, С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов; За заг. ред. В. Д. Ткаченка. – Х.: Право, 2003. – С. 3–5; Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В. С. Журавський, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко; За заг. ред. В. С. Журавського. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 72–73; *Харитонов О. І., Харитонов Є. О.* Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. – Х.: Одісей, 2002. – С. 24.

⁴ Див.: *Фрідман Л.* Введение в американское право: Пер. с англ. / Под ред. М. Калантаровой. – М.: Прогресс, 1992. – С. 16–18.

має власну правову систему, яка має справу із внутрішніми справами штату, а все це вінчає загальнонаціональна (федеральна) система. Не можна назвати жодної пари повністю адекватних правових систем. Кожна має свою специфіку стосовно своєї країни або своєї юрисдикції. Це, однак, не означає, що кожна правова система не має нічого спільного з якою-небудь іншою. Якщо дві країни мають однакові елементи в культурі й традиціях, їх правові системи, як правило, будуть також подібними. Ми можемо зібрати правові системи в сім'ї — групи правових систем, що мають тожодні риси в структурі, сутності або культурі. Слово «сім'я» використано навмисно, адже в більшості випадків члени останньої пов'язані родинними зв'язками, тобто вони мають спільних батьків або навіть більш далеких предків і черпали свої закони з одного джерела. Англійські поселенці перенесли англійський закон у свої американські колонії, у Канаду, Австралію, на Нову Зеландію, Ямаїку, Барбадос, Багами. Багато країн сучасного світу були колись частиною Британської імперії. Тепер вони незалежні й мають кожна свою власну правову систему, але вони зберегли основні спільні традиції. Правові системи в англосовному світі мають певну подібність. Іспанці принесли свої закони в Латинську Америку. Іспаномовні країни в цій частині світу також мають багато однакових рис і традицій¹.

Не викликає ніяких сумнівів, на думку А. К. Романова, що сьогодні англійське право залишилося для багатьох країн тією моделлю права, що, можливо, з різних міркувань не повинна впливати у всьому, але яка все ж користується загальною повагою й береться до уваги². Про вплив англійського права, про його масштаби та глибину говорить хоча б той факт, що воно становить відправну базу для провідної правової системи сучасного світу — права США і країн Британської Співдружності. Як справедливо зазначається в літературі, англійське право «було формально прийняте першими поселенцями американських колоній за підгрунтя при формуванні власного права»³. Сьогодні загаль-

¹ Див.: *Фридман Л.* Введение в американское право: Пер. с англ. / Под ред. М. Калантаровой. – М.: Прогресс, 1992. – С. 16–18.

² Див.: *Романов А. К.* Правовая система Англии: Учеб. пособие. – М.: Дело, 2000. – С. 12.

³ *Боботов С. В., Жигачев И. Ю.* Введение в правовую систему США.

не управління добуше, ніж федерация, яку кудувой і іс. Їм хотата і освіти фундамента, а на якій муній буржуазії правовій успіх в ід багати і і федерційного суверенітету і і де з ваки країв і судин і е т а г я в н о і с в р б o s s i o n t n u k o m d i e j e s h o d a n i d i j s f e d e r a t i v n i j o r f u n d i n m o j r a v n a r k a n i s j e s i l a k i , j a k c o J o h n f o m u n c e n s e B I J A c a k o v a k o n o c e K o n c r e c u n c e u d r a v n i h a o k a m p e r e n t v o n n o j a v i j a k s o б o p e ж e п p a b y v a k o o c i d a v c t b c r o m B I J A y v a e б i l ь ш e o p a k t и v e и z n a k n a д e н i j k a v a b i d i j б u o d n i j б i o a t o м i p o c e м y p a z y n a в a т o м я p a v y c t a t б o i d e в i i ф e д e p a t и в н o i j k o n c c m a t u н i j x б a s a l ь н i j y u a i j n i k a т a z m a п p ы c y o g o i c p a v a y u d i j c a n o i K o n c t и t u ц i j j , ш o a k y m y л и A m e d e a k a p a k a л o п p a в o в a c o d и c t e m a б a з y e н o j a , н a k и м c в e м i p i z n a e т ь o e t o (c p a в н a e c я c n p a t o n p и a v a n t o b i j c o k p a в a д o t y b e p a i n o i j e y d a m i i z a c y d o в o y ф o n t a p e p o k a n o c k e t п p a в o i n a c t e ж a k o d o в o i a t z a y a v n o m n p a v a p f e d e p a v a ж a l o v y c e d p e t o e n n p a k t и o n c h y i p o j a d i y p e o c e d a k т p i a v z v i o r n o d i j a c t p a v a v a s t e c y a n e p e c h i d e p i d i p p a r a t v S a k k a o k o b l y z e c a v a n n j a k e n a t e c y t i j s o d a t e u o d o v i l t e p e c e d p a k o y t o m y i t c a n o n e n o c y c c i p e n p p i v i d i c o m e m a p a k o n a v e t o b a r a v o c t o m e t e p a t e c e d m i n a t o d p p a m a f o a b i j e c a t i b o y z a c e o z a v a e z i j n o d r o z a t a d i r o b i j k o m n p a v o y p a v e t e m y d C h i A d o p r u t a v n o c y r a k o d e c t r u i t i j o j l i j a c y d o v n y x p i o b i l ь n o i a o m e t i x c п р а в . O d n a k y C H A п p и н ц и п д o t p a v i z a i o n i p e c o б l e n n y п e t ь v a ж a n e ч e ж e c a n d i j i j c o б o t o p a v a i c y d o в a n n p a x п p a в o e m u j a n o c e y i c h o б i t o n o z a k o c y a n a j o ж p a d e a o v o j a n e c t b i n i j a n o m y p a v o p o i t o m e t a n A p o z i v i t p a v o p a v i d i c t e m a m i c h n i o i g p u n t a l e n e c e m a r o c h e n i j k i j p o p t e b п p a d и c m e ж c e t o c п p a v a ³. T a k ж a c o б a c y d o в a t y p e c e d e n y q d a e p e l o b a n p a v i i o n a v i t , б y в a e y d i j o y p a n i o e f e p a k o k o t ь л e y n a c i n o t o c y d и н i c t e m a , ф y н d a m e n t a l n o j a n e o b ь я c n i e n n j a p a v o v i t p p a v e m , A n g l i j a c t o p o p m a n o г e p m a n c k , м o ж e t a v p i z n a t и i t a k c o б o б i l ь n i j c y i j i t p a v o v o p e m e m C H A c h o c y p a v i j o m p e c e p o t e c y a n i v e p a v p r a d a m a t e p a b i l ь n y , p o z a l ь n o j a n i i n i F p a n c i j o t a i f e p e k a i i j a k a

Осваривдіясовот, основовітм судовелом права етудва пpавитка, ян відатричє правову систє України пpєдвpв, тaють увагу багaтo пpавникiв. Так, С. Шeвчyк пiдкpeслoє, шo в M e н o p m a 1 9 9 7 c . 8 ³, сkлaдaт и c p e c e d e n t e н e k o n c т и т у ц i j н e пp a в o . Д и в . : Ц в a i г e р т K . , К e t t y X . В в e д e н i e i n c p a v i n i t e l n e s W a r e l e d u n g e n i n g e r e c h a f t l i c h e p a v o . П p a v o t v o r t e c u o b o v o e M . : M e j d u n a r . a n a n i j a m y p o p e c и v e r a m c и н н и к o m д л я п o д a л ь ш o g o j a c i n o g o

³ Див.: *Кривцов* В. *Правовая система США* // *Киев*: Чобранджоу, 2004. – С. 12.

⁵ *Дворецкий* В. *Словникова книга*. – М.: Унцеклосорб, – М.: Делат, 2000, – 1 0882 – С. 86.

розвитку конституційного правосуддя¹. Голова Конституційного суду Російської Федерації В. Д. Зорькін вважає, що проблема судового прецеденту актуальна не тільки у сфері юридичної науки. Це одна з кардинальних проблем розвитку сучасного права — у розумінні і правотворчості, і правозастосування². Насамперед ідеться про забезпечення орієнтації на європейські стандарти прав людини, під якими П. М. Рабінович розуміє зафіксовані в юридичних актах і документах європейських міжнародних організацій певні показники змісту й обсягу цих прав, до досягнення яких заохочуються або ж зобов'язуються держави³. Правотворча діяльність судів у правовій системі й України, і Росії, з погляду Голови Конституційного суду Росії, формально (офіційно) не визнається, у доктрині інтерпретується суперечливо, але реально існує і через вищі судові інстанції впливає на розвиток права так само, як це має місце й у деяких інших країнах Європейського континенту (Греції, Італії, Нідерландах, ФРН та ін.)⁴. На практиці кодекси виявилися вже не й такими всеохоплюючими й вичерпними, як мали вигляд у теорії. А ідея створення повністю кодифікованого законодавства та єдиного зводу законів усе більше нагадує утопічне починання, що не має великого практичного значення.

Слід зауважити, що у зв'язку з цим у літературі основний акцент робиться на запозиченнях з англійського права й на тому, що було прийнято з англійської правової системи іншими країнами. Узяти хоча б такі ідеї, як презумпція невинуватості, принцип верховенства права, змагальність правосуддя або суд присяжних. Усе це, як і багато іншого, і становить невід'ємні елементи англійської правової культури. Сьогодні ці елементи знаходять благодатний ґрунт і впроваджуються як демократичні новели, покликані збагатити досвід інших правових традицій

¹ Див.: *Шевчук С.* Основи конституційної юриспруденції. — Х.: Консум, 2002. — С. 167–181.

² Див.: *Зорькин В. Д.* Прецедентный характер решений Конституционного суда Российской Федерации // Журн. рос. права. — 2004. — № 12. — С. 3.

³ Див.: *Рабинович П. М.* Права людини: діалектика універсалізації та урізноманітнення змісту й меж // Вісн. Акад. прав. наук України. — Х., 2002. — № 3. — С. 5.

⁴ Див.: *Зорькин В. Д.* Прецедентный характер решений Конституционного суда Российской Федерации // Журн. рос. права. — 2004. — № 12. — С. 3.

і культур.

При вивченні правової системи Англії можна переконатися, що стосовно зближення із системою континентального, романо-германського, права англійськими юристами, суддями й політиками в ХХ ст. також було зроблено чимало. Так, сьогодні в Англії активно функціонує законодавча галузь влади. Статутне право вже давно є провідним джерелом правових норм, а закону надається сила верховенства над прецедентом¹. Теоретично парламент своїм рішенням може скасувати норму прецедентного права. Триває робота над проектами кодифікації англійського законодавства. За цивільними справами розгляд в англійських судах уже мало чим відрізняється від того, що відбувається в судах континентальної системи.

Існують також держави, у яких діють кілька конкуруючих правових систем. В окремих випадках навіть недержавні спільноти можуть мати своє право, наприклад право мусульманське, канонічне, індуське та ін. Крім того, у світі є і своєрідна міжнародна правова система, що регулює міждержавні й зовнішньоторговельні відносини².

Л. А. Луць наголошує на тому, що в умовах глобалізації й регіоналізації, зміни інфраструктури світу виникає новий тип правової системи — міждержавний, який не досліджувався в юридичній літературі, хоча такий аналіз є об'єктивною потребою сьогодення. Особливо це стосується виявлення ознак, визначення поняття, структури міждержавних правових систем як нового явища, зокрема правових систем Ради Європи та Європейського Союзу, яким притаманні типологічні ознаки нового типу, встановлення подібних закономірностей їх формування й розвитку, формування механізму їх взаємодії з національними правовими системами, зокрема України³.

Виокремлюються такі ознаки, що характеризують міждержавну правову систему. Це наявність: а) функціонування відповідно до загальноновизнаних міжнародно-правових принципів

¹ Див.: Романов А. К. Правовая система Англии: Учеб. пособие. – М.: Дело, 2000. – С. 11.

² Там само. – С. 12.

³ Див.: Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти): Монографія. – К.: ІДП НАН України, 2004. – С. 93–97.

і норм у межах, визначених установчими договорами; б) таких елементів, як суб'єкти міжнародного права (передусім, держав); в) постійних зв'язків між суб'єктами права, що виникають завдяки їх діяльності та виявляються через міжнародні правові відносини; міжнародно-правових норм та інших правових засобів їх впорядкування; г) мети функціонування такої правової системи — досягнення міжнародного правопорядку. На цій підставі виявляються ознаки правової системи Ради Європи та Євросоюзу¹.

Зустрічаються також так звані гібридні правові системи, які важко віднести до якої-небудь правової сім'ї, а необхідно вивчати з метою виявлення елементів, які наближають її до певного стилю². Це стосується, наприклад, правових систем скандинавських і латиноамериканських країн.

Правова система конкретного суспільства, що відображає його соціально-економічну, політичну й культурну своєрідність, становить національну правову систему. Вона визначає цінність останньої, виражає єдність суспільства й виступає одним із проявів державного суверенітету країни³. Широке поняття «правова система» має істотне значення для характеристики права тієї чи іншої конкретної країни. Право як частина світової культури є неоднаковим для держав різних типів, форм, режимів. Для кожної країни сучасного типу характерний той чи інший тип права. Його сутність, зміст відіграють вирішальну роль для характеристики правової системи, властивої цій державі.

В. М. Синюков визначає національну правову систему як конкретно-історичну сукупність права (законодавства), юридичної практики й пануючої правової ідеології окремої країни (держави). З огляду на це можна погодитися з його думкою, що вивчення правових систем у їх індивідуальності припускає використання не універсальних абстракцій і генералізацій, а насамперед культурно-історичної конкретизації, що за до-

¹ Див.: *Луць Л. А.* Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти): Монографія. – К.: ІДП НАН України, 2004. – С. 95.

² Див.: *Оборотов Ю. Н.* Традиции и новации в правовом развитии. – Одесса: Юрид. лит., 2001. – С. 62–74.

³ Див.: *Алексеев С. С.* Общая теория права: Учебник: В 2 т. – М.: Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – С. 199–200.

статньої глибини також здатна здійснюватися на рівні загальної теорії — теорії національної правової системи¹.

Ось чому В. М. Синюков називає правову систему «справді людською організацією» в тому розумінні, що вона має гуманітарний характер, покликана служити перш за все людині. Виходячи з цього, характеризуючи сформовані на сьогодні правові сім'ї світу, він розкриває особливості правової ментальності, її культурно-історичні, національні релігійні джерела, традиції, що сприяє розкриттю сутності національної правової системи.

На думку вченого, ми тепер перебуваємо на такому етапі, коли можна підійти до наявних фактів вітчизняного правового життя із дещо інших, ніж раніше позицій: не з формально-юридичних, соціологічних, психологічних, «а через призму національно-історичної, культурно-типологічної природи вітчизняного правового світу в інтересах пізнання конкретної цілісності й системності»². Національна правова система (нині їх у світі налічується понад 200) виражає конкретно-історичний реально існуючий комплекс взаємозалежних субстанціональних і діяльнісних юридичних засобів, що функціонують у державі легітимно. Це система права, система законодавства, акти тлумачення і застосування норм права, правосвідомість, правові відносини, юридична практика, юридична техніка тощо. Узагалі «правове» в суспільстві, об'єднаному в державу, незалежно від того федеративна вона чи унітарна за формою державного устрою, є його правовою системою. У правовій системі передбачається нерозривний зв'язок норм та органів, процедур їх прийняття й застосування. Правотворчі, правозастосовчі, правоохоронні, судові органи є неодмінними складниками правової системи суспільства. Як прийняття правових норм, так і їх застосування не можна розглядати безвідносно до органів встановлюючих або реалізуючих. Тому визначальним чинником, на думку О. Ф. Скакун, у назві «національна право-

¹ Див.: *Синюков В. Н.* Российская правовая система. Введение в общую теорию. – Саратов: Полиграфист, 1994. – С. 46.

² *Синюков В. Н.* Российская правовая система. Введение в общую теорию. – Саратов: Полиграфист, 1994. – С. 46.

ва система» є наявність слів «суверенна держава»¹.

Звичайно, у цьому випадку йдеться, наприклад, про національну правову систему України, Великої Британії, Китаю. Щодо тієї чи іншої країни використання поняття «національна правова система» є дуже важливим тому, що в останній поряд із власне правом можуть відігравати визначальну роль або судова (юридична) практика, або правова ідеологія, від чого, у свою чергу, залежить увесь лад навіть правових явищ².

Як підкреслює В. М. Сирих, поняття «національна правова система» полягає в тому, що воно охоплює правову систему як у статистиці, так і в динаміці, в історичному розвитку. Будь-яка сучасна національна правова система являє собою підсумок, ставши результатом її тривалого історичного розвитку. Яскравим прикладом збереження історичних традицій у сучасній правовій системі може бути правова система ісламських держав, основними джерелами якої виступають Коран, Сунна та інші релігійні тексти, що виникли на початку першого тисячоріччя й застосовуються для регулювання суспільних відносин у їх первісному варіанті, без яких-небудь змін і новацій. Історична спадкоємність яскраво проявляється в правовій системі Англії, США, Франції та інших країн. Жодна сучасна система не може бути повністю зрозумілою в її істотних властивостях, ознаках без урахування її історичного розвитку.

Визначення поняття «національна правова система» і встановлення її типології має важливе значення для розвитку доктрини права й розробки концепції законодавства, оскільки без цього є неможливим порівняння власних рішень та ідей із тими, що винайдені в інших країнах, а запозичення норм із чужого законодавства замість користі може завдати лише шкоди³. У цьому зв'язку слушним вважаємо твердження, що наявність у державі власної національної правової системи зумовлена тим, що в кожній із них діють свої правові звичаї, традиції, за-

¹ Скакун О. Ф. Правова система України на правовій карті світу. Доп. № 1. – Х.: Еспада, 2004. – С. 9.

² Див.: Алексеев С. С. Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 46–47.

³ Див.: Харитонов О. І., Харитонов Є. О. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. – Х.: Одиссей, 2002. – С. 25–28.

конодавство, існують юрисдикційні органи, особливості правового менталітету, правової культури, що склалися історично. Унаслідок цього в будь-якій країні правова система, будучи невід'ємним елементом правової культури, детермінована історичними й географічними чинниками і становить частину соціальної системи держави, охоплюючи всі правові явища — правотворчість, правову свідомість, діяльність із реалізації права, правову ідеологію тощо¹.

Таким чином, національна правова система існує не як будь-який окремо взятий феномен, ізольований від інших явищ суспільного життя, а є елементом системи вищого рівня — соціальної системи як необхідного організуючого елемента співжиття людства, на вагомості якого наголошується не лише в колективістських, а й в індивідуалістських соціально-правових доктринах.

Отже, національна правова система зумовлюється об'єктивними закономірностями (у тому числі культурними, історичними й географічними особливостями) розвитку певного об'єднання людей (громади, суспільства, держави, етносу), існує як цілісна сукупність взаємопов'язаних норм, правових інституцій та юридичних явищ, що постійно відтворюються й використовуються людьми в процесі співжиття в межах локальної цивілізації².

Завдання збереження окремої національної правової культури на фоні активного діалогу правових культур, посилення інтегративних процесів і твердого нав'язування окремих правових цінностей активізували проблему типології правових систем, їх віднесення до тієї чи іншої правової сім'ї, перспектив і шляхів розвитку кожної правової системи. Особливого значення ця проблематика набула в суверенних республіках колишнього Союзу РСР, у тому числі й Україні.

¹ Див.: *Зайчук О. В., Оніщенко Н. М.* Правові системи сучасності та тенденції їх розвитку // *Право України.* – 2002. – № 11. – С. 23–26.

² Див.: *Харитонов О. І., Харитонов Є. О.* Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. – Х.: Одиссей, 2002. – С. 25–28.

2.2. Місце національної правової системи в сім'ї правових систем сучасності

Правова карта світу містить велику кількість національних правових систем, кожна з яких інтегрує всю правову дійсність конкретної держави: має свою специфіку, структуру, формується в певний історичний час, у конкретному регіоні, характеризується національними особливостями, виникає в суспільствах із неоднаковими звичаями, віруваннями, має різні джерела. У конкретному суспільстві правова система, що відображає його соціально-економічну, політичну й культурну своєрідність, є національною правовою системою, одним із проявів державного суверенітету¹.

Зазначимо, що основне значення у світі правових явищ належить саме національним правовим системам, тобто системам суспільств із більш-менш розвинутою державною організацією, у яких склалося своє, національне право («національне» — у значенні окремого, самостійного, суверенного утворення тієї чи іншої держави). Саме в національній правовій системі акумулюються принципові особливості певної історично конкретної цивілізації, культури, економічного, політичного, духовного розвитку, самотність тих «поворотів» у становленні й удосконаленні юридичних відносин, що є характерними для тієї чи іншої країни. До того ж материнською основою та джерелом цих сімей стають залежно від своєрідності історичного розвитку й культур ті чи інші конкретні національні юридичні системи — одна або декілька².

Разом із тим особливості права, його властивості й риси розкриваються значною мірою (і притому в принципово важливих особливостях) у сім'ях національних систем, де елементи, що зародилися в певну епоху, яку можна віднести до передісторії права, набули на підставі особливостей і цінностей тієї чи іншої цивілізації, культури (у складному взаємозв'язку з

¹ Див.: Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Правові системи сучасності та тенденції їх розвитку // Право України. – 2002. – № 11. – С. 23–26.

² Див.: Алексеев С. С. Право на порозі нового тисячелеття: некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной эпохи. – М.: Статут, 2000. – С. 134.

іншими цивілізаціями, культурами) своєрідного розвитку — втілення в комплексі особливих інститутів і форм.

Національна правова система, в принципі, вирізняється єдністю, суверенністю. Хоча історія знає факти існування в межах однієї країни декількох правових паралельно діючих систем (наприклад, в епоху феодалізму), все ж таки в кінцевому підсумку загальною тенденцією є формування в державі єдиної, суверенної національної юридичної системи. Якщо національна правова система — це єдиничне й конкретне явище у світі правових явищ, то особливості правових систем тих чи інших епох і цивілізацій виражені у двох інших поняттях — «історичний тип права» і «структурна спільність» («сім'я правових систем»)¹.

Формування в Україні самостійної національної правової системи — це вираження єдності суспільства як системи, один із важливих проявів реалізації державного суверенітету. В Україні обрано мирний, реформістський шлях її побудови, що передбачає спадкоємний зв'язок із минулими прогресивними напрацюваннями при запереченні історичних принципів і підходів, властивих соціалістичному праву. Трансформація в усіх структурних елементах правової системи України відбувається в умовах раніше не знаного рівня світової відкритості, інтеграційних процесів і відповідно всіляких зовнішніх впливів і втручань, іноді деструктивних, що ускладнює завдання молодій державі й водночас із тим мобілізує її творчі сили на створення суспільства високих демократичних стандартів².

Звільняючись від деформацій радянського періоду й посттоталітарної правосвідомості, обтяженої правовим нігілізмом, Україна переборює внутрішньо- і зовнішньосистемні колізії, властиві незавершеним, перехідним правовим системам, орієнтуючись на інтеграцію в загальноєвропейський правопорядок. При цьому вона відштовхується від історично закладених підвалин свого права, що тяжіли до романо-германської правової сім'ї, прагне зберегти все краще із власного минулого правового

¹ Див.: *Алексеев С. С.* Общая теория права: Учебник: В 2 т. — М.: Юрид. лит., 1981. — Т. 1. — С. 107–108.

² Див.: *Скаун О. Ф.* Правова система України на правовій карті світу. Доп. № 1. — Х.: Еспада, 2004. — С. 88.

досвіду і перейняти від сучасної правової спадщини країн Європи і світу ті, які здатні адаптуватися до її правової системи, не бути стороннім тілом, таким, що підлягає відторгненню.

Процес формування правової системи України характеризувався ознаками відкритості, нелінійності, неврівноваженості й відбувався у два етапи:

1) від дня проголошення незалежності України до прийняття Конституції 1996 р., тобто 1991–1996 рр.;

2) після прийняття Конституції 1996 р., яка не тільки зорієнтувала народ України на побудову незалежної, демократичної, соціальної, правової держави, а й зафіксувала основні правові засади її подальшого економічного, політичного й соціально-культурного розвитку, накреслила шляхи реформування¹.

Нині настає третій етап, пов'язаний із конституційним реформуванням, переходом від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління, що має супроводжуватися повним демонтажем адміністративного командно-номенклатурного режиму.

На першому етапі правова система України складалася як самостійна на нових засадах: вона звільнялася від псевдосоціалістичної (радянської) сутності й повинна була заповнити цю порожнечу результативним гуманістичним орієнтиром. Оскільки мирний характер національної революції не супроводжувався адекватним оновленням структур влади, важким видався період вибору об'єктивних шляхів розвитку, закладення таких підвалин механізму самоорганізації соціальної системи, які сприяли б досягненню рівноваги всіх її підсистем (економічної, політичної та ін.) і, зокрема, забезпечували вимоги до формування правової системи — незалежної та внутрішньо узгодженої зовні.

Визначальним було й те, що враховувався принцип правонаступництва. Під час прийняття найважливіших правових актів держави робилися посилання на Декларацію про державний суверенітет. Було прийнято Закон «Про правонаступництво України» (12 вересня 1991 р.), який установлював, що «до ухвалення нової Конституції України на території України діють

¹ Див.: *Нагребельний В. П.* Законодавча техніка та ефективність правотворення в Україні // *Часопис Київ. ун-ту права.* – 2003. – № 3. – С. 5; *Стретович В.* Правова система України: загальна характеристика сучасного етапу формування // *Право України.* – 1998. – № 1. – С. 3.

Конституція (Основний Закон) Української РСР, а також закони Української РСР та інші акти, ухвалені Верховною Радою Української РСР, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення незалежності України»¹.

Формуванню правової системи сприяла реалізація принципу поділу державної влади на законодавчу, виконавчу, судову гілки, обрання першого законодавчого органу — Верховної Ради (обрана навесні 1990 р.), схвалення основного процедурного документа Верховної Ради — Регламенту (1994 р.). Були внесені доповнення та зміни до чинної Конституції УРСР. Відбувалося кількісне нагромадження нормативно-правових актів у тих сферах суспільних відносин, які не були врегульовані законодавством; були прийняті такі закони: «Про вибори Президента України» (1991 р.), «Про вибори народних депутатів» (1993 р.) та ін. Проте відчутною була недосконалість в організації та функціонуванні державної влади.

Знакову роль у закладенні підвалин національної правової системи відіграв Конституційний Договір між Верховною Радою і Президентом України, прийнятий 8 червня 1995 р.

Конституція України 1996 р. стала основою процесу формування правової системи. Вона орієнтувала громадян на сприйняття загальнолюдських цінностей, як-то: верховенство права, політичний плюралізм, ринкові відносини, громадянське суспільство, демократична соціальна правова держава. У ній було зафіксовано правовий статус вищих органів державної влади — парламенту, Президента, уряду.

Було звернено увагу на правове становище Криму в складі незалежної України. Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (КАРСР), утворена 12 лютого 1991 р., була перейменована на Автономну Республіку Крим (24 квітня 1992 р.). Конституцію АРК, яка була прийнята Верховною Радою АРК 6 травня 1992 р. і діяла зі змінами й доповненнями понад шість років, 23 грудня 1998 р. було замінено новою після схвалення її Верховною Радою України². Визначено, що нормативно-

¹ Про правонаступництво України: Закон України від 12.09.1991 р. // Відом. Верхов. Ради України. — 2003. — № 17.

² Див.: Скакун О. Ф. Правова система України на правовій карті світу. Доп. № 1. — Х.: Еспада, 2004. — С. 53.

правові акти парламенту та рішення уряду АРК не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента і Кабінету Міністрів України та на їх виконання.

Відбулася децентралізація правового регулювання, яка була зумовлена роздержавленням власності, відмовою від монополії в галузі ідеології, реальним створенням багатопартійної системи. Поширилося правове регулювання на раніше не регламентовані сфери публічного життя, наприклад на банківсько-фінансову сферу¹. Потребували юридичної ідентифікації нові явища в правовій реальності суспільства (нові види злочинів у кримінальному праві). Розширилися сфери застосування традиційних правових інститутів. Виділилися певні галузі права (фінансове, земельне, господарське, податкове) й виникли нові інститути права (президентства, кредитних спілок, земельного сервітуту, податкового права, неподаткових доходів бюджету, доходів державних централізованих позабюджетних фондів та ін.). Сформувалися й розвинулися такі галузі публічного права: конституційне, адміністративне, кримінальне, фінансове, кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне, виправно-трудове, митне, міжнародне приватне право та ін. Певного імпульсу для розвитку набуло соціальне право.

Зміни відбувалися повільно й були несистемними в публічно-правовій підсистемі. Постало питання про проведення правової реформи відповідно до норм Конституції та європейських документів, які були схвалені Верховною Радою України. Недосконала структура виконавчої влади, що постійно перебудовувалася (зливалися, ліквідувалися, утворювалися виконавчі органи), стала потребувати концептуально виваженого адміністративного реформування. Загальна концепція державно-правової реформи, розроблена Інститутом законодавства Верховної Ради України (19 вересня 1997 р.), так і не була схвалена Верховною Радою, а низка положень щодо цього проєкту знайшла відбиття в Концепції адміністративної реформи в Україні (1998 р.). Указом Президента України «Про першо-

¹ Див.: *Крупчан О. Д.* Проблеми взаємозв'язку приватного та публічного в цивільному праві України // *Приватне право і підприємництво*. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Вип. 4. – С. 6.

чергові заходи з проведення в Україні адміністративної реформи» було передбачено комплекс організаційно-правових заходів: реструктуризацію апарату Кабінету Міністрів України, наукове обґрунтування критеріїв визначення оптимальної структури й чисельності працівників апаратів міністерств і комітетів та ін.

Отже, публічно-правова підсистема правової системи України ще перебуває в стадії реорганізації. Усе це позбавляє її необхідної усталеності й надійності. До того ж немає чіткої та детальної законодавчої й конституційної регламентації провадження щодо справ про адміністративні порушення й порядок оскарження постанов і рішень у справах про адміністративні порушення¹. Недостатня ефективність формування правової системи України дала підставу російським вченим визначити, що за «темпами правових реформ Україна стабільно посідає останнє місце на території колишнього СРСР»².

Нині правова система України, незважаючи на 13-річний строк існування «досконалої» самостійної держави, ще перебуває в стадії перехідного періоду і зберігає певні залишки попередньої, соціалістичної системи, з якої вийшла. Правосвідомість українського народу сформувалася в соціалістичному середовищі, яке ще буде знаходити вияв у власній правовій еволюції та впливати на розвиток правової системи. Правда, на переломі XX і XXI сторіч цей вплив став значно меншим, ніж до 1996 р., тобто до прийняття Конституції. Уже можна говорити про створення фундаменту незалежної правової системи України, значною мірою очищеної від догматичних нашарувань попереднього періоду, від його «родових плям». Українська посттоталітарна правосвідомість звільняється від правового нігілізму, але в правотворчій і правозастосовній діяльності ще має місце отождолення права й закону, хоча воно й суперечить Конституції України 1996 р.³

¹ Правовые системы стран мира: Энцикл. справ. / Отв. ред. А. Я. Сухарев. – М.: Норма, 2001. – С. 684–685.

² Там само.

³ Див.: *Козюбра М. І.* Правовий закон: проблема критеріїв // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2003. – № 2 (33)–№ 3 (34). – С. 83–96.

Положення Конституції України свідчать про злам, що відбувається в пострадянській правосвідомості. Принципи народовладдя і прав людини конституційно визнані фундаментальними цінностями правової системи, яка формується. Природні права індивіда постулюються як критерій правового характеру законів. Конституція прямо потребує підкоряти правам людини діяльність усіх органів влади, забороняє видавати й застосовувати закони, що порушують право. На пріоритетне місце принципу верховенства закону вийшов принцип верховенства права. Він є першоосновою української правової системи, передує й вирішує матеріальну сутність Основного Закону України. Його забезпечення стало імперативом національної правової системи. Нормам Конституції України надана пряма дія.

У ХХІ ст. як для російської, так і української правових систем відкрилися внутрішні й зовнішні можливості до зближення з романо-германською сім'єю правових систем. Не лише форма, а й зміст права України набувають більше спільних рис з європейсько-континентальним типом правових систем. Тому можна лише приєднатися до застереження М. М. Марченка, яке він висловлює на адресу Росії, й поширити його на Україну. Воно полягає в побажанні «збереження самобутності», «запобігання односторонньому поглинанню російського права континентальним»¹.

Затвердження місця правової системи України в єдиному правовому просторі континентальної Європи відбувається, коли остання втягнена в процес економічної глобалізації, яка призводить до диференціації влади між державами — націями і міжнародними корпораціями: у світі нараховується понад 40 тисяч багатонаціональних корпорацій, що формують ринки товарів, капіталів і послуг, як правило, поза державами та їх правовими системами. Основні потоки економічних обмінів, на які орієнтуються підприємці, регулюються міжнародними конвенціями й міжнародними правовими звичаями. Національному праву залишається мало місця на економічному ринку

¹ *Марченко М. Н.* Сравнительное правоведение: Общ. ч.: Учеб. для юрид. вузов. — М.: Зерцало, 2001. — С. 473–474.

світу. Процес глобалізації для держав несе в собі небезпеку поступово втратити свою самобутність, потрапити під прес всесвітньої споживчої культури, прийняти цінності тільки однієї культури (цивілізації, суперетносу)¹.

Отже, перспектива України полягає не у втіленні ліберального проекту глобалізації, що спричиняє знищення духовних і національних традицій, а в єдності з європейськими країнами на умовах визнання рівноцінності досвідів, об'єднання історичної спадщини і творчості всіх етнічних, конфесійних і культурних складників Європейського континенту.

Правовий фундамент, закладений у період незалежності України як держави з перехідною економікою, дає підстави стверджувати, що вона має широкий спектр спільних рис з іншими правовими системами (Росії, Білорусії та ін.), які розвивалися в межах східноєвропейської традиції права, що характеризується близькістю до германської групи правових систем у галузі приватного права, хоча в останні роки держава й зазнала деякого впливу англо-американського типу (сім'ї) правових систем — як позитивного, так і негативного (траст). Правова система України, що формується, вбирає в себе весь позитивний досвід попереднього багатівікового розвитку вітчизняного права й має цілеспрямований вектор розвитку — міжнародні стандарти прав людини й рішення Європейського суду з прав людини.

Сьогодні можна констатувати, що правова система України в основному структурно впорядкована за допомогою джерел (форм) права та інших юридичних засобів, притаманних континентально-європейському праву, які забезпечують досягнення належного правопорядку як умови вільної і стійкої взаємодії суб'єктів національного права. Необхідному стану рівноваги в суспільстві сприяє наявність механізму самоорганізації, що виявляється в таких позадержавних структурах, як місцеве самоврядування, громадські організації, приватні корпорації

¹ Див.: *Новицкая Т. Е.* Некоторые проблемы методологии исследования государства и права // Вестн. МГУ. Сер. 11, Право. — 2003. — № 3. — С. 101.

тощо.

Досягнутий рівень розвитку правової системи України визначається її відповідністю європейським і міжнародним правовим стандартам, тобто ступенем розвиненості громадянського суспільства та правової державності, правової свідомості, правового мислення, правової культури. Проте на шляху євроінтеграції України виникають внутрішні суб'єктивні перешкоди, що полягають у наявності корупції, подвійних стандартів, відсутності розвинених демократичних інститутів і чітких прогностичних концепцій розвитку. Побудова правової держави та громадянського суспільства потребує, щоб правова система України ґрунтувалася на принципах, передбачених Конституцією і законами нашої країни, зокрема на принципах верховенства права, гуманізму, демократизму, соціальної справедливості, конституційності, законності¹.

Зауважимо, що в юридичній літературі не існує єдності думок із приводу характеристики сучасних правових систем постсоціалістичних країн Східної Європи. Як бачимо, щодо належності правової системи України до тієї чи іншої правової традиції чи правової сім'ї існують різні позиції.

Ось чому в існуючих теоретичних розробках стосовно порушеного питання склалися різні думки. Одні науковці стверджують, що республіки колишнього СРСР, отже і Україна, своїми правовими системами входять у сім'ю романо-германського права². Певна варіація цього підходу подається і в підручнику з теорії держави і права О. Ф. Скакун, де зазначається, що правова система України входить у романо-германську правову сім'ю на правах особливого європейського різновиду³. Виходячи з вищевикладеного, сучасну правову систему України, як і інші східноєвропейські правові системи — Росії, Білорусі, слід віднести до особливої, східноєвропейської групи континентально-європейського типу (сім'ї)

¹ Див.: Скакун О. Ф. *Правова система України на правовій карті світу*. Доп. № 1. — Х.: Еспада, 2004. — С. 88–92.

² Див.: Нерсесянц В. С. *Проблемы общей теории права и государства*. — М.: Норма, 2002. — С. 285.

³ Див.: Скакун О. Ф. *Теория государства и права: Учебник*. — Харьков: Консум: Ун-т внутр. дел, 2000. — С. 569.

правових систем¹.

Ідея про те, що в дореволюційній Росії діяла типова континентальна (романо-германська) правова система, правда, з певними особливостями правових традицій, правосвідомості, законності, висловлювалася свого часу Л. С. Явичем. Однак правознавець підкреслював, що визрівання якісно нової правової системи відрізняється від інших не тільки змістом і метою, а й у техніко-юридичному плані².

Інша думка щодо перспектив правового розвитку постсоціалістичних країн не настільки категорична: рухаються ці правові системи в напрямку сім'ї романо-германського права. Однак висловлюються й сумніви з приводу повернення правових систем Росії й колишніх республік СРСР у романо-германську правову сім'ю.

Зокрема, і у вітчизняній, і в російській літературі певного поширення набула точка зору, згідно з якою правова система України належить до слов'янської правової сім'ї³, хоча її прихильники, серед яких і В. М. Синуков, зазначають, що виокремлення слов'янської правової сім'ї як самостійної гілки правової цивілізації має певну новизну⁴. Деякі вчені, у тому числі Ю. М. Оборотов, відносять правову систему України до євразійської правової сім'ї⁵. На думку Ю. М. Оборотова, затвердження самостійності існування євразійської правової сім'ї пов'язане зі збереженням національної правової культури України, що не може бути підірвано ні правовою аккультурацією на фоні здійснення ідей входження в Європейський Союз і Раду Європи, ні відновленням законів між правовими системами, що

¹ *Вона ж.* Правова система України на правовій карті світу. – Доп. № 1. – Х.: Еспада, 2004. – С. 88–92.

² Див.: *Явич Л. С.* Сущность права. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – С. 50–52.

³ Див.: *Оніщенко Н. М.* Правова система: проблеми теорії: Монографія. – К.: ІДП НАН України, 2002. – С. 99–120.

⁴ Див.: *Синуков В. Н.* Российская правовая система (вопросы теории): Дис. ... д-ра юрид. наук. – Саратов, 1995. – С. 174–190; *Тихомиров Ю. А.* Курс сравнительного правоведения. – М.: Норма, 1996. – С. 105–107.

⁵ Див.: *Оборотов Ю. Н.* Традиции и новации в правовом развитии. – Одесса: Юрид. лит., 2001. – С. 63–70.

становлять євразійську правову сім'ю¹.

О. І. Харитонова та Є. О. Харитонов відносять правову систему України до східноєвропейської правової сім'ї, що сформувалася в межах східноєвропейської правової традиції².

Так, В. М. Синюков, обґрунтовуючи самодостатність слов'янського права на прикладі російського, наводить такі його особливості:

1) самотність російської державності, яка не зникає навіть після довгих і масованих запозичень іноземних управлінських і конституційних форм;

2) особливі умови економічного прогресу, для яких є характерним спирання на колективні форми господарювання;

3) формування особливого типу соціального статусу особистості, якому притаманна перевага колективних елементів правосвідомості та негнучкість ліній диференціації особистості й держави;

4) тісний зв'язок традиційної основи права й держави зі специфікою православного напрямку християнства з його акцентами не на мирському життерозумінні Бога й людини (католицизм) і тим більше не на благословенні й корисливості (протестантизм), а на духовному житті людини з відповідними етичними нормами (некорисливість, благочестя тощо);

5) успадкування через Візантію законодавчих традицій римського права³.

Право, вважає В. М. Синюков, є самостійною формою духовної свідомості, особливим видом духовної творчості народу, тісно пов'язаної із загальним ритмом національного життя⁴. Поза цим ритмом право не може бути адекватно зрозумілим, а часом і спотворюється впливом інших культур. У сфері права, як і взагалі в галузі культури, не може бути одноманітності й універсальних зразків: цінності права мають, як правило, самостійний культурний статус. Тому, наприклад, російська правова культура

¹ Там само. – С. 125.

² Див.: Харитонов Є., Харитонова О. Європейські правові системи: проблеми класифікації // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2002. – № 2 (29). – С. 5.

³ Див.: Синюков В. Н. Российская правовая система. Введение в общую теорию. – Саратов: Полиграфист, 1994. – С. 176.

⁴ Там само.

унікальна за здатністю синтезувати й уміщати юридичний досвід різних народів і суспільних укладів. Це відкрита система, спрямована до соборної єдності й духовної гармонії¹.

Ю. М. Оборотов підкреслює, що Україна належить до сім'ї євразійського права, або євразійської правової сім'ї. Він стверджує, що для євразійської цивілізації характерним є примат соборності, колективізму, служіння науці перед приватними турботами. Це визначається умовами існування народу, коли розміри держави потребували високого ступеня централізації, підпорядкування всього соціального життя державному інтересу. Для складу культурного ядра євразійської цивілізації є пріоритетними цінності держави, державності, влади і владного статусу, а також волі-свободи як повної незалежності від волі держави².

Є характерним, що це обґрунтовується розходженням Сходу і Заходу, відокремленістю цивілізацій, незважаючи на їх активний діалог у сучасному світі. Унаслідок цього такі держави, як Росія, Україна, Білорусь, знаходячись на стику Сходу й Заходу, об'єктивно змушені вирішувати проблему діалогу цих різних соціокультурних світів як свою внутрішню проблему. Тому ідеї євразійства мають становити необхідне підґрунтя існування цивілізації, що знаходиться між східним і західним світами. У зв'язку з цим процес глобалізації породжує не тільки створення уніфікованих структур в економіці, політиці та праві різних країн, а й викликає процеси «глокалізації», тобто адаптації елементів сучасної західної культури до глокальних умов і місцевих традицій. Це має забезпечити не лише збереження, але й відродження, розвиток місцевих культурних традицій окремих цивілізацій. Саме «глокалізація», на думку О. Ф. Скакун, має стати вектором правового розвитку, що забезпечить зміну правових цінностей і норм при збереженні національної правової культури України в межах євразійської правової сім'ї³.

¹ *Він же.* Российская правовая система (вопросы теории): Дис. ... д-ра юрид. наук. – Саратов, 1995. – С. 221.

² Див.: *Оборотов Ю. Н.* Традиции и новации в правовом развитии. – Одесса: Юрид. лит., 2001. – С. 119.

³ Див.: *Скакун О. Ф.* Правова система України на правовій карті світу. Доп. № 1. – Х.: Еспада, 2004. – С. 50.

Українське право, з точки зору Ю. М. Оборотова, має складну «метафізику», тому слід насамперед виявити й систематизувати шляхи до його самопізнання¹, яке, як вбачається, проявляється в такому. На інституціональному рівні українське право мало відрізняється від романо-германського. Проте його перша фундаментальна особливість полягає в тому, що сутність права дуже важко ідентифікується з його формою, а остання має сенс лише як форма змісту російської правової культури й національного розуміння феномена юридичного². Чисто технічні характеристики вітчизняного права (законодавства) не є абсолютними показниками саме юридичної його природи й своєрідності. Саме по собі вдосконалення «механіки» права не приводить до прогресу правової культури й не вирішує проблеми ефективності й виконуваності прийнятих норм.

Простота юридичних засобів вітчизняного права ускладнює розуміння й оцінку його розвиненості й породжує багато непорозумінь щодо цього. «Юридизм» українського права, його «технічність» полягає не в раціональному конструктивізмі. Прагнення до конструктивного втілення складних перипетій людських відносин у юридичній формі, що є характерним для романської правової традиції, у вітчизняному праві компенсується особливою соціальною наповненістю останнього. «Юридизм» українського права парадоксальний за визначенням: він полягає в сутнісній відмові від захисту індивідуального егоїзму. Тому природа цього права не зарубіжна. Там право — форма раціоналізму, яка знаходить свій вираз у типі правосвідомості, що сповідає земне, мирське тлумачення юридичного. В українській правовій культурі «юридизм» жорстко окреслений вихідною спрямованістю на пошук сенсу життя людини й відбиття цього пошуку в праві, що є лише засобом підготовки до шуканого вищого (божественного) або людського гармонійного укладу³.

¹ Див.: *Оборотов Ю. Н.* Традиции и новации в правовом развитии. — Одесса: Юрид. лит., 2001. — С. 63–70; *Він же.* Правова система України в Євразійській правовій сім'ї // Наук. пр. Одес. нац. юрид. акад. — Одеса: Юрид. л-ра, 2004. — Т. 3. — С. 28–37.

² Див.: *Оборотов Ю. Н.* Традиции и новации в правовом развитии. — Одесса: Юрид. лит., 2001. — С. 65.

³ Там само. — С. 66–68.

З погляду Ю. М. Оборотова, характерними ознаками вітчизняного права як феномена української ментальності є:

– перевага в джерелах української правової свідомості не формально-догматичних і природно-практичних чинників, а морально-етичних і духовно-релігійних явищ людського буття;

– генезис правової свідомості головним чином шляхом безпосереднього входження в суть і сенс життя, а не через завоювання якоїсь раціональної схеми поведінки й зовнішнього наказу, авторитету;

– наявність власного, структурно неповторного набору виразних засобів права, у тому числі неформальних, прямо пов'язаних із суспільною свідомістю й поведінкою регуляторів, що відрізняються від класичних техніко-кодифікаційних систем зарубіжних країн¹.

Зауважимо лише, що окреслені таким чином риси вітчизняного права мають мало спільного з тим, що класично визначається як юриспруденція, оскільки відображають претензії, характерні для традиційного світогляду: бути саме метафізикою, тобто знанням, більш глибоким, ніж самі фундаментальні природничо-наукові («фізичні» в найширшому значенні цього терміна) теорії, яка ставить логіку вище за фізику, теоретичну істину вище за практичні досягнення, філософію вище за повсякденне життя². Крім того, сумнівним виглядає покладення в основу українського менталітету концепції євразійства, на що чітко вказує Ю. М. Оборотов³. Зокрема, специфічними принципами права в євразійській цивілізації він вважає: а) акцент на обов'язках, а не на правах громадян; б) пріоритет інтересів держави над інтересами громадян; в) тенденцію єднання права й ідеології; г) відсутність чіткої грані між публічним і приватним правом та інше⁴, що є несумісним ні із засадами Конституції 1996 р., ні з вектором і тенденціями розвитку правової системи України.

¹ Див.: *Оборотов Ю. Н.* Традиции и новации в правовом развитии. – Одесса: Юрид. лит., 2001. – С. 69–70.

² Див.: *Зотов А. Ф.* Современная западная философия. – М.: Высш. шк., 2005. – С. 11–12.

³ Див.: *Оборотов Ю. М.* Правова система України в Євразійській правовій сім'ї // Наук. пр. Одес. нац. юрид. акад. – Одеса: Юрид. л-ра, 2004. – Т. 3. – С. 28–29.

⁴ Там само. – С. 29.

На думку прихильників цієї концепції, збереглася група правових систем (України, Росії, Білорусі), зміст і розвиток яких продовжує значно відрізнятися від існуючих правових сімей і має специфіку окремої правової сім'ї, незважаючи на активне запозичення досягнень таких правових сімей, як романо-германське і загальне право. Звідси можна зробити висновок, що продовжує існувати правовий простір, на якому функціонує особлива правова сім'я. З огляду на специфічні ознаки й існуючі напрацювання євразійців, її пропонується йменувати сім'єю євразійського права, або євразійською правовою сім'єю.

У цілому ж дослідники цієї проблематики виходять з існування трьох варіантів розвитку правових систем постсоціалістичних країн: а) повернення чи рух у лоно романо-германської правової сім'ї; б) запозичення досягнень різних правових культур при збереженні своєї правової ідеології, правових традицій, правових процесуальних форм і формування на цьому підґрунті слов'янської правової сім'ї; в) формування трьох самостійних правових сімей на колишньому правовому просторі центральноєвропейських і східноєвропейських країн: прибалтійської з її тяжінням до північної, скандинавської правової сім'ї; слов'янської в сполученні з азійсько-мусульманською правовою сім'єю; центральноєвропейської з її тяжінням до романо-германської правової сім'ї.

У підручнику, підготовленому кафедрою теорії держави й права НЮАУ імені Ярослава Мудрого, у зв'язку з цим виділяються три основні концепції:

1. Концепція повернення постсоціалістичних країн Східної Європи до романо-германської правової сім'ї. Її прихильники виходять із того, що історично правові системи цих країн належали до романо-германської правової сім'ї. Соціалістичні революції, які відбувалися в зазначених державах, трансформували їх правові системи. Основні відмінності соціалістичного права від романо-германського містилися в галузі правової ідеології (пріоритет інтересів держави над правами людини, заборона приватного права, визнання керівної ролі Комуніс-

тичної партії тощо).

2. Концепція окремих шляхів для прибалтійських, центральноєвропейських і слов'янських країн колишнього СРСР (Росії, України, Білорусі). За нею конфігурація колишнього правового соціалістичного простору має такий вигляд: центральноєвропейські держави приєдналися до романо-германської правової сім'ї, прибалтійські — до скандинавського права, а Росія, Україна й Білорусь створили самостійну слов'янську (євразійську) правову сім'ю, що має певні особливості.

3. Концепція самотності слов'янських правових систем. Її прихильники підкреслюють необхідність визнання самостійної слов'янської (євразійської) правової сім'ї¹.

Останній підхід, на думку Є. О. Харитонова, не відповідає історії, реаліям і тенденціям розвитку України. Визначення типології української національної правової системи ускладнюється тією обставиною, що протягом значної частини своєї історії Україна перебувала в постійному виборі між Сходом і Заходом². Таким чином, як вказує дослідник, вести мову про належність України до євразійської правової сім'ї (доцільність виокремлення якої, до того ж, уже саме по собі викликає сумніви) здається некоректним.

Загалом аналіз процесу формування традиції права в Україні та встановлення світоглядних засад національної правової системи дає змогу зробити висновок, що особливості культурного й історичного розвитку зумовили належність її правової системи до східноєвропейської правової сім'ї, що сформувалася в межах східноєвропейської правової традиції³.

Головні риси східної традиції права можна визначити таким чином: а) обмеженість світоглядного підґрунтя права, як правило, християнським ученням у його православній інтерпретації або ученням, що нагадує його; б) схильність до тлумачен-

¹ Порівняльне правознавство: Підручник / В. Д. Ткаченко, С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов; За заг. ред. В. Д. Ткаченка. — Х.: Право, 2003. — С. 42–45.

² Див.: Харитонов Є. О. До питання про доцільність дослідження традиції приватного права українськими науковцями // Зб. наук. пр. — Оdesa: Юрид. л-ра, 2004. — Вип. 23. — С. 35–40.

³ Там само. — С. 75.

ня права як позитивного закону, зміст якого зумовлено не стільки природними приписами, скільки потребами суспільства, які найкраще знає держава (монарх, диктатор, володар), що втілює їх у законодавчих приписах; в) організація і проведення законотворчих, дослідницьких та інших робіт у галузі права за ініціативою зверху; г) обмеженість творчого пошуку і як результат — утрата авторитету і значення юриспруденції; д) побоювання надмірного розширення сфери приватноправового регулювання, прагнення забезпечити максимально можливі контроль і втручання держави у відносини приватних осіб. У результаті приватне право виявляється «розбавленим» публічно-правовими нормами й нерідко тлумачиться як господарське або ж ще якесь того ж роду; е) недостатньо чітке розмежування між правовими інституціями, з одного боку, і державними інституціями іншого типу (наприклад, адміністративними, управлінськими установами) — з другого; ж) відсутність теоретично обґрунтованої й визнаної офіційно концепції наступництва права. Унаслідок цього таке явище, як рецепція права, відбувається в латентних формах, має обмежений і непослідовний характер; и) акцентування уваги головним чином не на правах, а на обов'язках учасників правовідносин¹.

Отже, традиція права залежить від типу цивілізації. У свою чергу, останній визначається насамперед залежно від світогляду, який історично найчастіше втілюється в релігії або в системі поглядів, що приходить їй на зміну. Для східноєвропейської традиції права це існування гілок православ'я (ортодоксального й поміркованого) і відповідних нюансів у визначенні взаємовідносин особи й суспільства, що зумовлює виокремлення східноєвропейської й центральносхідноєвропейської сімей права².

Сьогодні, як чітко підмічають правознавці, питання про те, до якої правової системи належить правова система України, це не стільки сфера теорії права й порівняльного правознавства, скільки здійснювана в державі правова політика, виражена в задекларованих правових цінностях, законодавстві, реалізації

¹ Див.: Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. — Одеса, 2000. — С. 8–9.

² Див.: Харитонов Є., Харитонova О. Європейські правові системи: проблеми класифікації // Вісн. Акад. прав. наук України. — Х., 2002. — № 2 (29). — С. 3–14.

та застосуванні права, професійній підготовці юристів¹.

Понад 70 років історії радянської України дали підставу для віднесення її правової системи (як і правових систем республік СРСР) до соціалістичного типу, яку компаративісти Заходу ще в 60–70-ті рр. XX ст. йменували заідеологізованою, тоталітарною. Її відносили до сім'ї соціалістичного права, особливостями якого Р. Давид вважав те, що керівники соціалістичних країн бачать мету у створенні суспільства нового типу, у якому не буде держави і права. У зв'язку з цим головним джерелом соціалістичного права вважалася революційна творчість законодавця, який виражає волю народу і яким керує Комуністична партія². Як результат — правова система УРСР (як і всього СРСР) виявилася недиференційованою, що поставило її в один ряд із правовими системами світу, які не провадять жорсткого поділу між правом, релігією, мораллю й політикою.

Обґрунтуванням твердження того, що правова система України тяжіє до східноєвропейської правової сім'ї, що сформувалася в межах східноєвропейської правової традиції, є таке:

1. Як у XVIII–XIX ст., коли український народ цілком не залучився (це виразили його найкращі представники) до самодержавства як принципу державної організації та не сприйняв «урізування», обмеження його державності, так і за радянських часів він приховано виявляв протест проти обмеження прав людини, надмірної державної централізації, квазіфедералізму, прагнув до політичної та особистої свободи³. Тут також необхідно зазначити, що вітчизняна політико-правова думка розвивалася саме під впливом європейської й російської. Європейська революція 1848–1849 рр. («весна народів») оживила політичне й культурне життя на західноукраїнських землях, привела до австрійської конституції, виборів до Галицького сейму.

На території України діяло загальне право, поряд із ним —

¹ Див.: Харитонова О. І., Харитонов Є. О. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. – Х.: Одіссей, 2002. – С. 69–70.

² Див.: Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. – М.: Междунар. отношения, 1999. – С. 24.

³ Див.: Скакун О. Ф. Правова система України на правовій карті світу. Доп. № 1. – Х.: Еспада, 2004. – С. 50.

магдебурзьке право. Усередині XIV ст. в Україні в таких містах, як Сянок, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Снятин, Житомир, Київ, Дубно, Ковель, Берестечко, Брацлав, Корсунь, Острог, Переяслав, Канев, Вінниця, поширюється магдебурзьке право, яке мало значний вплив на розвиток місцевого самоврядування. Це право містам надавали галицький князь, великий князь литовський або король польський. Воно оформлювалось магдебурзькими грамотами, які відігравали таку ж роль, як і хартії (статути) західноєвропейських міст. За допомогою отримання положень магдебурзького права скасовувалися прийняті норми, міста виводилися з-під юрисдикції місцевої адміністрації (феодалів, воєвод, намісників та ін.), вводилися власні органи місцевого самоврядування — магістрат¹.

2. Проте умови для створення незалежної правової системи України склалися тільки після прийняття Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. й Акта проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., схваленого народом України 1 грудня 1991 р., а також з прийняттям у 1996 р. Конституції України. Основою положення має закріплення на конституційному рівні положення, що Україна є правовою, демократичною, соціальною державою. Конституція чітко закріплює положення щодо рівності громадян, природності й невід'ємності прав і свобод людини, які є політико-правовими орієнтирами для розвитку правової й політичної системи країни на сучасному етапі. В основі всього національного законодавства мають бути права людини і громадянина в усіх галузях права.

Кодифікована Конституція базується на головних політико-правових ідеях, принципах, які виражають її концепцію, сутність і соціальну спрямованість. Їх сукупність позначається розробленим у європейській континентальній доктрині поняттям «основи конституційного устрою». У ст. 21 Конституції України встановлено, що права і свободи людини невідчужувані та непорушні, а ст. 3 визнає людину найвищою соціальною цінністю. Основний Закон поставив права людини на перше місце, і тому головним орієнтиром правового розвитку нашої держави вибрано правовий прогрес².

¹ Через терни – к человеку // Голос України. – 2005. – 13 трав. – № 86.

² Див.: *Тодика Ю. М.* Конституція України – Основний Закон держави

3. Процес створення незалежної правової системи України супроводжувався не тільки виходом вітчизняного правового простору із загальносоюзного, а і його якісними змінами. Насамперед ідеться про зміну самого типу правової системи держави, про перехід від правової системи соціалістичного права до європейсько-континентального, тобто про повернення в сім'ю романо-германських правових систем, становлення комплексу нових суспільних відносин, у тому числі й правових. Тому сучасна правова система України характеризується як така, що є близькою до романо-германської, але має запозичення елементів англо-саксонської правової системи¹. Це є об'єктивною закономірністю, зумовленою зближенням суспільно-політичних національних систем на Європейському континенті².

За роки незалежності держави закладено новий правовий фундамент, що дає підстави стверджувати, що її правова система є різновидом романо-германської правової сім'ї. На сьогодні не існує істотних відмінностей національної правової системи України від романо-германського права ні за способами створення правових норм, ні за способами їх систематизації, ні за способами їх тлумачення, ні за способами їх використання в правозастосовній практиці. Певні кроки зроблено й у напрямі зміни праворозуміння: офіційно визнані характерні для європейської правової традиції ідеї верховенства права, правової соціальної демократичної держави, поділ права на публічне і приватне, непорушність приватної власності, пріоритету прав людини.

Із наведених міркувань можемо зробити висновок, що правова система України повертається до романо-германської правової сім'ї, однак таке повернення відбувається поступово, у зв'язку з чим нині вітчизняну правову систему слід вважати системою перехідного типу, яка лише схиляється до романо-германської правової сім'ї, є своєрідним асоційованим її чле-

і суспільства: Навч. посіб. – Х.: Факт, 2001. – С. 4–8.

¹ Див.: Харитонов Є. О. Українська традиція приватного права: між Сходом і Заходом // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2000. – № 4. – С. 19–33.

² Див.: Шемшученко Ю. Корінь спільний – справедливість і право // Віче. – 1993. – № 12. – С. 10.

ном. Зараз першочергового значення набуло питання про взаємовідносини правової системи України з європейським правовим простором у контексті інтеграційних прагнень нашої держави, а також напрямів судово-правової реформи.

4. Згідно зі щорічним посланням Президента України до Верховної Ради «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки» проголошено курс держави на європейську інтеграцію. У цьому документі визначено завдання довгострокової стратегії, що має забезпечити місце України як високорозвиненої, соціальної за своєю сутністю, демократичної правової держави, її інтегрування у світовий економічний процес як держави з конкурентоспроможною економікою, здатною вирішувати складні завдання свого розвитку¹.

Слід зауважити, що загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу визначає механізм досягнення державою відповідності третьому Копенгагенському й Мадридському критеріям набуття членства в Європейському Союзі. Цей механізм включає адаптацію законодавства, створення відповідних інституцій та інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правотворення та правозастосування. Метою адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу є досягнення відповідності правової системи країни з урахуванням критеріїв, що висуваються ЄС до держав, які мають намір вступити до нього.

Адаптація законодавства України до законодавства ЄС є пріоритетним складником процесу інтеграції України до Європейського Союзу, що, у свою чергу, є пріоритетним напрямом української зовнішньої політики².

Проте у вітчизняній юридичній науці та практиці поняття «гармонізація законодавства» часто ототожнюють з «адаптацією», «імплементацією», «апроксимацією» та ін. Таке змішування понять не може бути виправданим з точки зору наукових

¹ Урядовий кур'єр. – 2002. – 4 черв. – № 100.

² Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 29. – Ст. 7.

підходів.

Найширшим і найбільш виправданим є поняття гармонізації законодавства України з європейським правом. Вона дозволяє у м'якій формі доводити різні правові системи до загальноприйнятих вимог. При цьому гармонізуватися має не тільки національне законодавство стосовно європейського права, але й останнє — з національним законодавством. Адже саме національне законодавство є живильним середовищем для розвитку європейського права.

На відміну від гармонізації адаптація — це в основному процес «з одностороннім рухом». Ідеться про приведення національного законодавства у відповідність до вимог законодавства Європейського Союзу.

Загальнополітичні передумови адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу визначені Угодою про партнерство і співпрацю між Україною та Європейськими співтовариствами та їх державами-членами від 14 червня 1994 р. У серпні 2000 р. було створено Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Державним органом, що відповідає за адаптацію, є Міністерство юстиції України.

У цей час відповідні роботи виконуються на засадах концепції Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, схваленої Верховною Радою України 21 жовтня 2002 р. За цією концепцією адаптація в цій сфері являє собою поетапне прийняття і втілення нормативно-правових актів України, розроблених із урахуванням законодавства Європейського Союзу. Метою Загальнонаціональної програми є створення законодавчого поля для входження України до Європейського Союзу¹.

5. Обраний Україною стратегічний напрям руху до європейської інтеграції, зміни форм і методів діяльності державної влади потребують, зокрема, проведення політико-правових реформ, задекларованих у Програмі діяльності Кабінету Міні-

¹ Див.: Шемшученко Ю. С. Теоретические проблемы гармонизации законодательства Украины с Европейским правом // Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / Под ред. Е. Б. Кубко, В. В. Цветкова. — Киев: Юринком Интер, 2003. — С. 35–40.

стрів. Для нас є вельми корисним вивчення і врахування правового досвіду європейських правових систем, пов'язаного з утвердженням та реалізацією прав і свобод людини, формуванням громадянського суспільства й побудовою правової держави. Крім того, Україна має вжити заходів щодо забезпечення поступового приведення її законодавства у відповідність до законодавства європейських співтовариств. Сприйняття європейського правового досвіду й виконання Україною зобов'язань щодо адаптації вітчизняного законодавства потребують належного наукового забезпечення. Важливу роль тут, на думку С. П. Погребняка, безсумнівно, відіграє порівняльне правознавство, наукове й навчальне значення якого за сучасних умов суттєво зростає¹.

Європейський вибір України — це одночасно й рух до стандартів реальної демократії, інформаційного суспільства, соціально орієнтованого ринкового господарства, що базується на принципах верховенства права й забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Обраний шлях дає можливість прогнозувати поступове приєднання правової системи України до сім'ї романо-германського права як повноправного члена після успішного завершення політико-правових реформ.

Головним орієнтиром тут має стати принцип верховенства права, запровадження якого пов'язано з:

1) поглибленням усталеного для вітчизняного правознавства принципу верховенства закону шляхом адаптації фундаментальних правових чинників — конституційних положень до норм Основного Закону, міжнародних стандартів прав і свобод людини. Безперечно, суспільні відносини в правовій державі функціонують у режимі презумпції законності, що не виключає можливості в певних складних правових ситуаціях її спростування уповноваженими на те органами судової влади задля утвердження верховенства права;

2) визнанням поряд із визначенням закону основною формою права множинності його джерел, що свідчить про усклад-

¹ Сучасний етап розвитку Української держави і права в світлі реалізації Програми діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям»: Круглий стіл // Вісн. Акад. прав. наук України. — X., 2005. — № 1 (40). — С. 242–243.

нення правової реальності, до чого спонукають прийняті нещодавно нові галузеві кодекси, діяльність вітчизняних і міжнародних судових інституцій, активізація методологічних правових досліджень у напрямі антропологізації. Однак така констатація не має на меті спричинення конфлікту джерел права, а покликана розширити межі соціально-культурного простору правового регулювання і тому виключає спрощений схематичний підхід до прийняття юридичних рішень, а тому й уможливило інститути мирових суддів і суд присяжних;

3) особливим статусом судової влади як арбітра з питань права передусім у відносинах між державою та громадянином, яка уповноважена приймати остаточні правові рішення. Утім, згідно з одним із класичних постулатів юриспруденції власне правом вважається лише те, що може бути захищене в суді. Тому й примусовість як іманентна ознака авторитарного типу права має поступитися гарантії судового захисту, що не зовсім одне й те саме;

4) зміною акцентів у дослідженнях правової тематики. Право є передусім породженням суспільства, тому й органи державної влади можуть діяти лише від імені закону. Відповідно правові питання мають посісти чільне місце серед різнобічної державно-правової проблематики, зокрема теорія права має передувати теорії держави, отже, остання набуває вигляду правової теорії держави¹.

Стратегічний напрям сучасної української держави — входження в європейський простір — є об'єктивно й історично зумовленим як її національним і культурним розвитком, так і правовим. Україні процес інтеграції з Європою потрібен для ефективного її функціонування, підняття міжнародного престижу, забезпечення трансформації її соціальної системи, становлення як самостійної економічно сильною держави. Водночас міжнародне співтовариство зацікавлене в незалежній, демократичній Україні як у чиннику стабільності на сході та в центрі Європи, який стратегічно важливий для її розвитку як

¹ Сучасний етап розвитку Української держави і права в світлі реалізації Програми діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям»: Круглий стіл // Вісн. Акад. прав. наук України. — X., 2005. — № 1 (40). — С. 241–242.

єдиного цілого. Отже, інтеграція України з Європою потребує створення концепції такого розвитку, проведення відповідних інтеграційних і реформаторських заходів, які мають бути співвіднесеними між собою.

Термін «інтеграція» прийшов на зміну поняттю «міжнародне співробітництво», яке не відображало сутності нових явищ¹. Інтеграція розуміється як вихід за межі співробітництва аж до утворення єдиної структури. Основні стадії європейської правової інтеграції — це: а) наближення національних правових систем до європейських міждержавно-правових систем шляхом попередньої адаптації внутрішньодержавного законодавства до європейських правових стандартів і б) входження їх до європейських міждержавно-правових систем у межах єдиного правового простору й остаточна правова адаптація.

Складова частина правової інтеграції — правова адаптація — це процес пристосування правових систем із метою зближення, досягнення узгодженої взаємодії. Ефективність адаптаційних процесів залежить від правильно визначених способів правової інтеграції, основними серед яких є гармонізація й уніфікація. Правова гармонізація являє собою процес узгодження, взаємовідповідності, збалансованості правових систем у межах відповідного правового простору, а правова уніфікація — процес їх зближення через уподібнення правового регулювання².

2.3. Напрями й тенденції розвитку правової системи України

Українська правова система, будучи складовою частиною громадської та державної організації, функціонує згідно із сформованою в суспільстві ідеологією демократичної правової держави при безпосередній ролі державних органів у її форму-

¹ Див.: *Луць Л. А.* Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти): Монографія. – К.: ІДП НАН України, 2004. – С. 182–209.

² Див.: *Луць Л. А.* Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти): Монографія. – К.: ІДП НАН України, 2004. – С. 182–209.

ванні й з урахуванням політико-правових особливостей українського суспільства. При цьому вона містить усі відповідні передумови для її вдосконалення, що є необхідним з огляду на наявність у її змісті реальних юридичних механізмів підвищення ефективності правового регулювання, яке є соціальним призначенням права взагалі. Оскільки правова реформа — це по суті реформа всього суспільства, вона має спиратися на чітку наукову основу, сучасну правову доктрину. В остаточному підсумку національна правова доктрина є показником висоти правової свідомості суспільства, яка характеризує найважливіші культурно-правові цінності, що є свого роду «перепусткою» в сім'ю цивілізаційних народів світу, дозволяючи посісти Україні, її моральному й історичному потенціалу належне місце¹.

З погляду О. В. Зайчука й Н. М. Оніщенко, загальні параметри майбутньої цілісної та систематизованої концепції правового розвитку України полягають у такому².

1. Вітчизняна правова ідеологія не повинна будуватися на ідеї соціального й політичного розколу, протиставлення однієї соціальної групи іншій. Навпаки, вона має прагнути до максимального духовного об'єднання країни, досягнення нею стану моральної та духовної соборності, необхідного ступеня політичної консолідації. Країна вже досить пережила воєн, революцій, контрреволюцій, розколів та реформацій і тепер має потребу в об'єднанні своїх інтелектуальних і матеріальних сил для складної відбудовної та творчої роботи. Право має максимально сприяти реалізації цього завдання.

2. Правовій ідеології слід бути досить відкритою для обліку та сприйняття історичного досвіду, яку б ідеологічну належність він не мав. Вона має ввібрати все конструктивне й корисне для України з теорії та практики минулого й сьогодення.

3. Ні принцип суверенізації особистості стосовно суспільства й держави в його індивідуалістичному варіанті, ні одержавлення людини й стримання її самостійності й ініціативи — усі ці крайнощі не можуть бути методологічним підґрунтям

¹ Див.: *Тодика Ю. М.* Конституція України – Основний Закон держави і суспільства: Навч. посіб. – Х.: Факт, 2001. – С. 144–146.

² Див.: *Зайчук О. В., Оніщенко Н. М.* Правові системи сучасності та тенденції їх розвитку // *Право України.* – 2002. – № 11. – С. 23–26.

правової ідеології в Україні. Індивідуальність можлива тільки через соціальність. Потрібне раціональне сполучення інтересів особистості й суспільства, а не домінування одного над іншим. Повноцінний розвиток особистості, забезпечення гармонії прав та обов'язків реалізуються через інтеграцію людини в суспільство та його культуру.

4. Правова ідеологія має спиратися на принцип зміцнення й захисту Української держави, яка повинна бути демократичною, обслуговувати суспільство, а не стояти над ним, сильним та ефективним. Потрібно чітко уявляти, що відмова від адміністративно-командних методів в умовах правової державності є абсолютно неможливою і призводить лише до масової сваволі, руйнування правопорядку. Без грамотних і компетентних адміністраторів, без ефективно виконавчої влади з армією, з оснащеними правоохоронними органами й органами, що захищають зовнішню безпеку, жодна правова держава світу не може існувати. Державне управління без загрози застосування насильства або його застосування в разі загрози національній безпеці країни не може зберегтися.

Отже, *стратегічним напрямом* розвитку правової системи України є оновлення понятійного апарату правової науки з метою поглиблення праворозуміння, розробки механізмів реалізації конституційного принципу верховенства права, забезпечення законності й підтримання правопорядку. Як найважливіший атрибут діяльності державних органів, забезпечення інтересів людини як найвищої соціальної цінності право має досліджуватися в тісному взаємозв'язку з економічними, соціальними й політичними процесами.

Важливим напрямом розвитку правової системи є повага до прав і свобод людини та громадянина, підвищення рівня їх забезпечення. У слов'янських мовах слово «право» вживається на позначення терміна, який відбиває різні соціальні явища. Явище, що виникає й існує незалежно від держави й має загальносоціальну природу, є загальносоціальним феноменом. Інше ж явище

(поняття), яке також позначається цим терміном, — це наслідок виключно державної діяльності, втілення її волевиявлення.

Права людини — це певні її можливості, які необхідні для її існування й розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства та мають бути загальними й рівними для всіх людей¹. Права людини, як і будь-яке інше явище, характеризуються певними якісними й кількісними показниками. Якісні — розкриваються насамперед змістом прав людини, кількісні показники — обсягом прав людини.

Поняття «зміст прав людини» і поняття «обсяг її прав» містяться, наприклад, у ст. 22 Конституції України. Зокрема, у ч. 3 цієї статті встановлюється, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних не допускається звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод людини. Згадане положення є дуже важливим: адже звуження змісту чи скорочення обсягу прав людини і є основним наслідком їх обмеження².

Права людини і громадянина є основними в характеристиці самих засад суспільства й держави, її конституційного устрою. Характеризуючи рівень зрілості громадянського суспільства і правової держави, права людини начебто маркують суспільство й державу з точки зору цивілізаційних, загально-демократичних стандартів і закономірностей їх розвитку.

При цьому права людини і стан їх захищеності є найбільш об'єктивним відображенням досягнутого рівня зрілості не лише політичної демократії, а й демократичних свобод, ринкової економіки й соціальної політики держави. У цьому плані права людини ніби присутні в усіх основних інститутах конституційної організації суспільства й держави³. Будучи Основним Законом держави й суспільства, конституція має величезне значення для людини й громадянина. Її завдання — створити на-

¹ Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.; За ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. — Х.: Право, 2003. — С. 248.

² Див.: *Рабінович П. М., Хавронюк М. І.* Права людини і громадянина: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2004. — С. 4–8.

³ Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.; За ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. — Х.: Право, 2003. — С. 249.

лежні правові умови для забезпечення прав і свобод останніх, поставити їх у центр державної політики. Це випливає із самого призначення конституції, її функцій і ролі в правовій системі, її можливостей створити умови для забезпечення в країні режиму законності та правопорядку. У той же час слід ураховувати, що історично конституція спочатку виникла як інструмент обмеження абсолютної влади монарха й забезпечення прав особи. Обмеження за допомогою конституційних норм можливості державних структур необґрунтовано втручатися в приватне життя людини має для особи велике значення. Залежно від того, чи поставлена вона в центр уваги держави, можна судити про те, демократичною чи антидемократичною є конституція відповідної країни. Так, для характеристики Конституції України в цьому аспекті істотне значення має положення ст. 3, яка встановлює, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а остання відповідає перед людиною за свою діяльність.

Аналіз Конституції 1996 р. з позиції «людського виміру» дає підстави зробити висновок, що вона повною мірою відповідає сучасним високим стандартам демократичної конституції. Конституція досить добре підготовлена і в юридико-технічному аспекті, хоча й не позбавлена щодо цього деяких недоліків. Про демократизм Основного Закону свідчить не тільки зміст ст. 3, а й положення про можливість звернення до суду для захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції; про поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки; про гарантований вільний розвиток, використання й захист російської та інших мов національних меншин; про сприяння держави в розвитку етнічної, культурної, мовної й релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України; про гарантованість державою політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами країни; про забезпечення екологічної безпеки й підтримки екологічної рівноваги на її території, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи.

Стосовно людини, її правового статусу в Основному Законі знайшли втілення апробовані світовим досвідом конституціо-

налізму такі цінності й положення: усі люди вільні й рівні у своїй гідності та правах; права та свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією, не є вичерпними; конституційні права і свободи гарантуються й не можуть бути скасовані; при прийнятті нових законів або внесенні змін у чинні закони не допускається звуження змісту й обсягу діючих прав і свобод; кожен має право на вільний розвиток своєї особистості; громадяни мають рівні конституційні права і свободи й рівні перед законом; громадянин не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство; кожна людина має право на життя, ніхто не може бути довільно позбавлений життя; кожна людина має право на свободу й особисту недоторканність; ніхто не може зазнавати втручання в його особисте й сімейне життя; кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; кожен має право на свободу світогляду й віросповідання; громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами; кожен має право на правову допомогу та ін.

Таким чином, у сучасному світі закріплення прав людини і громадянина на рівні конституції має спиратися на моральні категорії свободи, справедливості, самоцінності індивіда. У правовій науковій літературі підкреслюється, що, «знаходячи законодавче вираження, права людини одержують додаткову «енергію», а держава, законодавчо закріплюючи їх, зобов'язується гарантувати й забезпечувати права і свободи»¹.

На таких концептуальних підвалинах базується підхід українського законодавця до закріплення на конституційному рівні основних прав і свобод людини та громадянина². Узагалі розділ про права та свободи українських громадян є в певному розумінні досягненням правової системи сучасної України, найповнішим юридичним вираженням її демократичних прагнень. Таким чином, розвиток правової системи в напрямі підвищення рівня забезпечення прав людини і громадянина виявляється в закріпленні цих прав у Конституції України й у прийнятті законів і підзаконних актів з урахуванням прав і свобод людини

¹ Общая теория прав человека. – М.: Юрист, 1996. – С. 13.

² Див.: *Тодика Ю. М.* Конституція України – Основний Закон держави і суспільства: Навч. посіб. – Х.: Факт, 2001. – С. 107–111.

та громадянина як соціальної цінності держави.

Третім напрямом розвитку правової системи України є підвищення якості й ефективності законодавства. Практика побудови правової держави в Україні має ґрунтуватися на принципі відповідності змісту нормативно-правових актів конституційним засадам і міжнародним стандартам захисту прав людини, потребі створення максимально несуперечливої системи законодавства, яка не містила б прогалин і складалася б із досконалих за своєю формою нормативних правових актів. З огляду на ці положення набуває важливості дослідження питань, пов'язаних із практикою й теорією нормотворення, зокрема формуванням системи знань про вдосконалення нормотворчої техніки, що необхідно для підвищення рівня законодавства¹.

Однією з умов підвищення ефективності законодавства є правила систематизації, що входять до нормотворчої техніки (деякі вчені у поняття законодавчої техніки включають правила, прийоми, засоби систематизації)². Слід визначитися, що саме розуміється під систематизацією правових актів, зокрема нормативно-правових. Понятійно-категоріальний апарат, функціонуючий у зазначеній сфері, досить неусталений і потребує подальшого наукового опрацювання³. Деякі правники визнають кодифікацію самостійним поняттям щодо систематизації, вважають її особливою формою законодавчої діяльності. При цьому систематизація розглядається як певний технічний прийом⁴. Однак більшість із них досліджують систематизацію як родове поняття стосовно кодифікації, інкорпорації, консолідації тощо і визначають її як діяльність відповідних осіб щодо впорядкування всіх нормативних правових актів і приведення юридичних норм в узгоджену систему⁵.

¹ Див.: *Біля І. О.* Теоретичні основи використання нормотворчої техніки: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2004. – С. 155–163.

² Див.: *Дутко А.* Загальна характеристика техніки юридичної нормотворчості // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – Вип. 35. – С. 49; *Шмельова Г. Г.* Законодавча техніка // Юрид. енцикл.: В 6 т. – Т. 2: Д–Й. – К.: Укр. енцикл., 1999. – С. 503.

³ Див.: *Котюк І., Котюк О.* Етимологічні та онтологічні аспекти проблеми систематизації правових актів // Право України. – 2000. – № 8. – С. 112.

⁴ Див.: *Ушаков А. А.* Методологические основы и законодательный метод в советском правотворчестве (К постановке вопроса в плане «Юридической техники») // Учен. зап. Перм. гос. ун-та. – 1966. – № 147. – С. 145, 150.

⁵ Там само.

Є загально визнаним, що систематичне опрацювання нормативних правових актів може здійснюватися в чотирьох основних формах: а) облік, б) інкорпорація, в) консолідація і г) кодифікація.

Облік нормативних актів — це збирання державними органами, державними та недержавними організаціями чинних нормативних актів, їх опрацювання й розміщення за певною системою¹. Виділяють такі форми обліку нормативних правових актів, як журнальний, картотечний, автоматизований, уведення контрольних текстів чинних нормативних актів.

Відповідно до загально визнаної точки зору інкорпорація — це така форма обробки нормативного матеріалу, метою якої є лише зовнішнє його впорядкування (виправлення друкарських, граматичних і синтаксичних помилок; виключення нормативних правових актів або формально скасованих їх частин, пропуск преамбул, підписів посадових осіб тощо). Результатом інкорпорації є розміщення правового матеріалу в різних збірниках у певному порядку.

Специфічним видом систематизації нормативних правових актів є консолідація, під якою зазвичай розуміють об'єднання декількох нормативних актів, спрямованих на регулювання одних і тих же суспільних відносин, у новий акт зі збереженням змісту всіх тих, що об'єднуються. Оскільки таке об'єднання не здійснюється автоматично, а залежить від компетентного нормотворчого органу, ми приєднуємося до розуміння консолідації як своєрідного виду правотворчості, результатом якої є виникнення нового самостійного джерела права. Такий акт не змінює змісту правового регулювання, але в процесі його підготовки всі норми попередніх актів розташовуються в певній логічній послідовності, розробляється загальна структура майбутнього акта. Здійснюються певна редакційна правка, зовнішня обробка приписів із метою їх викладення єдиним стилем, використання єдиної термінології, об'єднання близьких за змістом приписів в одну статтю тощо².

¹ Див.: *Пиголкин А. С. Систематизация законодательства // Проблемы общей теории права и государства: Учеб. для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М.: Норма, 2001. — С. 348.*

² Див.: *Пиголкин А. С. Систематизация законодательства // Проблемы общей теории права и государства: Учеб. для вузов / Под общ. ред. В. С. Нер-*

Кодифікація — найскладніша і найдосконаліша форма систематизації, яка являє собою діяльність, спрямовану на докорінну — як зовнішню, так і внутрішню — переробку чинного законодавства шляхом підготовки і прийняття нового кодифікаційного акта. Тим самим максимально забезпечуються внутрішня узгодженість, цілісність, системність і повнота правового регулювання відповідних суспільних відносин. Фактично кодифікація тотожна нормотворчій діяльності компетентних суб'єктів. Але на відміну від поточної нормотворчості, у результаті якої створюються окремі нормативні правові акти, кодифікація впорядковує значну частину вже існуючого чинного законодавства, як правило, змінюючи, доповнюючи й перетворюючи його¹.

Як бачимо, результатом кодифікації та консолідації є створення нового нормативного правового акта, результатом інкорпорації — певне зібрання чинних нормативних правових актів. На нашу думку, техніка систематизації та нормотворча техніка значною мірою збігаються. При кодифікації та консолідації йдеться про безпосереднє використання правил нормотворчої техніки, оскільки в цьому випадку створюються нові нормативні акти. У межах нормотворчої техніки доцільно окремо розглядати специфіку вираження змісту проектів кодифікованих і консолідованих нормативних правових актів. Щодо інкорпорації, то вона потребує використання правил і засобів правки друкарських, граматичних і синтаксичних помилок, стандартизованих формул, виключення частин нормативних правових актів, які формально або фактично скасовані, тощо.

Принципи формування збірок або зібрань чинних нормативних актів, які є зовнішньою формою систематизації у вигляді інкорпорації, і деякі інші специфічні правила, технічні прийоми обліку нормативних правових актів виступають самостійною проблемою техніки систематизації нормативних правових актів і не охоплюються поняттям «нормотворча техніка». Поряд із цим слід підкреслити таке. Суворе дотримання правил нормотворчої техніки дає можливість легше і своєчасніше здійснювати систематизацію законодавства. Зв'язок між нормотворчою технікою й систематизацією нормативних актів є настільки щільним, що

сесянця. — М.: Норма, 2001. — С. 348.

¹ Див.: Керимов Д. А. Законодательная техника: Науч.-метод. и учеб. пособие. — М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА*М, 1998. — С. 84.

стан однієї значною мірою залежить від стану другої. Якщо, наприклад, нові закони не містять точного переліку актів, що змінюються і скасовуються у зв'язку з їх прийняттям, то цим ускладнюється робота щодо систематизації нормативних правових актів. У той же час важко підготувати технічно досконалий новий нормативний акт, якщо внаслідок недосконало організованої систематизації актів неможливо швидко й точно встановити нормативний матеріал, до якого необхідно внести зміни¹.

Запровадження нормотворчої техніки в практику нормотворення в Україні передбачає реалізацію низки заходів, які можна поділити на теоретичні й практичні².

До перших належать наукові положення, висновки, рекомендації, до других — різноманітні організаційні заходи, уніфікація і стандартизація правил нормотворчої техніки. З огляду на те, що аналіз теоретичних розробок проблем нормотворчої техніки зроблено в попередніх підрозділах монографії, зосередимося на практичних заходах втілення нормотворчої техніки в практику нормотворення.

Насамперед, це цілеспрямована підготовка кадрів для роботи у сфері проектування нормативних правових актів. Такий досвід уже мають багато іноземних держав, певні кроки в цьому напрямі зроблені й в Україні та Росії. При Міністерстві юстиції України діє Центр правової реформи й законопроектних робіт, який згідно з Положенням, затвердженим постановою Кабінету Міністрів 16 листопада 1994 р.: а) розробляє й подає Міністерству юстиції пропозиції про усунення неузгодженості, суперечності між актами законодавства й заповнення в ньому правових прогалів; б) вивчає досвід організації та проведення законопроектних робіт зарубіжних країн для використання ефективних його форм у практиці підготовки проектів актів законодавства; в) проводить за дорученням Міністерства юстиції експертизу певних нормативних актів; г) розробляє пропозиції щодо систематизації та кодифікації законодавства України, застосування в цій роботі комп'ютерних систем. Однією з провідних програм діяльності Центру є запровадження в прак-

¹ Теоретические вопросы систематизации советского законодательства / Под ред. С. Н. Братуся, И. С. Самощенко. — М.: Юрид. лит., 1962. — С. 78–82.

² Див.: Рабінович П. М. Техніка законотворення у сучасній Україні: стан, проблеми та перспективи // Нариси законопроекування. — Оттава, 1999. — С. 21.

тику державної нормотворчості правил юридичної техніки.

Незважаючи на це, констатуємо, що у справі цілеспрямованої підготовки кадрів для діяльності зі складання проектів нормативних правових актів Україна робить тільки перші кроки. Що стосується недоліків, то: а) залишається відкритим питання про викладання спецкурсу з нормотворчої діяльності в закладах юридичної освіти; б) не склалися практика й традиції функціонування української школи нормопроектувальників; в) бракує дидактичних матеріалів із нормотворчої техніки; г) за наявності великого обсягу теоретичних розробок із проблем нормотворчої техніки взагалі немає належного єдиного, логічно послідовного, систематизованого теоретичного підґрунтя такої спеціальної освіти.

Слід акцентувати увагу на тому, що реалізація багатьох вимог нормотворчої техніки, юридико-технічна досконалість нормативних правових актів сьогодні неможлива без належного інформаційного забезпечення. Чи не перше місце в цьому посідає інформатизація нормотворчої діяльності. Аналіз відповідної літератури дає підстави зробити висновок, що остання практично неможлива без використання сучасних інформаційних технологій¹. Упровадження інформаційних технологій у правову діяльність відбувається через створення та втілення в практику інформаційних систем, які є середовищем функціонування перших. Інформаційні системи, елементами яких є різні програмні й технічні засоби, забезпечують вирішення завдань стосовно будь-якої сфери, допомагають аналізувати проблеми та створювати нові продукти². Таким чином, саме інформаційні системи виступають одними з базових елементів засад нормотворчої техніки.

За допомогою останніх стає можливим створення єдиних

¹ Див.: *Исаков В. Б.* Современные информационные технологии в законотворчестве // *Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование*: Сб. ст.: В 2 т. / Под ред. В. М. Баранова. – Н. Новгород, 2001. – Т. 1. – С. 31–46; *Згадзай О. Э.* Концепция стабильности закона. – М.: Проспект, 2000. – С. 146. – (Сер. «Конфликт закона и общества»).

² Див.: *Згадзай О. Э., Казанцев С. Я.* Компьютерные системы в законодательстве: состояние, проблемы, перспективы // *Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование*: Сб. ст.: В 2 т. / Под ред. В. М. Баранова. – Н. Новгород, 2001. – Т. 1. – С. 285.

централізованих архівів, термінологічних довідників і довідників нормативних дефініцій, досягнення максимальної економії часу та максимальної точності й погодженості здійснення основних операцій із розробки нормопроектів тощо. Використання можливостей комп'ютерної техніки дає змогу: а) легко знаходити навіть найстаріші нормативні документи, що стосуються одного й того ж предмета; б) визначити нормативні документи, за необхідності замінити іншими або уникнути посилянь на ті з них, які вже було скасовано; в) знаходити зміни, зроблені в нормативно-правовому тексті протягом часу його існування; г) якщо до нормативного правового акта необхідно внести зміни, простіше визначити, які приписи інших нормативних правових актів містять відсилки до положень цього акта — змінюваного або скасованого; д) зберігати однорідність термінології; е) вивчати практику застосування нормативного правового акта та його доктринальний коментар і робити висновки щодо причин неефективності його дії, серед яких, можливо, є висновки саме юридико-технічного характеру, та ін.

Узагалі немає потреби зазначати, що можливості хоча й такої стислої інформації необхідно якомога повніше використовувати в нормотворчій роботі. Так, у РФ провадиться робота над створенням Національного електронного архіву законодавства Росії, який має своїм завданням надати необмеженому колу користувачів масив законодавства Росії, починаючи від перших кодексів звичаєвого права й закінчуючи актами чинного законодавства, прийнятими в останні роки. Також здійснюється розробка словника законодавчої лексики, який планується як видання, що об'єднує функції тезауруса, словників дефініцій, тлумачного, енциклопедичного й іноземного багатомовного¹.

В Україні в 90-х рр. ХХ ст. спільними зусиллями фахівців Національної академії наук, Академії правових наук України, Секретаріату Верховної Ради України, інших учасників проекту створена оригінальна багатофункціональна комп'ютеризована система інформаційно-аналітичного забезпечення законодавчої, нормотворчої, правозастосовної та правоосвітньої діяльності,

¹ Див.: Баранов В. М., Варьяс М. Ю., Салыгин Е. Н. Инициативная программа спецкурса «Юридическая техника» // Проблемы юридической техники: Сб. ст. / Под ред. В. М. Баранова. – Н. Новгород, 2000. – С. 46.

яка інтегрує понад двадцять автоматизованих комплексів обробки даних, що супроводжують замкнений технологічний цикл забезпечення підготовки проектів нормативно-правових актів¹. Здійснюються активні пошуки способів застосування програмування для створення якісних законів².

На сьогодні необхідно зробити кроки в справі інформатизації нормотворчої діяльності в декількох напрямках, а саме: а) розробка різноманітних інформаційних систем для застосування їх у правовій сфері; б) упровадження їх у практичну діяльність суб'єктів нормотворчості всіх рівнів; в) забезпечення спеціальної підготовки користувачів відповідних інформаційних систем; г) забезпечення сучасною комп'ютерною технікою всіх ланок державних суб'єктів нормотворення. Головна ознака названих розробок в аспекті нормотворчої техніки полягає в тому, щоб суб'єкти нормотворчої діяльності мали змогу швидко й точно знаходити всі чинні нормативно-правові акти, пов'язані з темою нормопроекту, погоджувати з ними положення нового акта й уникати зайвого дублювання. Ця проблема є вельми актуальною як для законодавчої, так і підзаконної нормотворчості.

Ефективне втілення правил нормотворчої техніки в життя, у практику нормотворення залежить від організації стадії підготовки проектів нормативних правових актів, від належного кадрового забезпечення на всіх стадіях нормотворчого процесу. Останнє полягає в широкому залученні до розробки проектів нормативних правових актів висококваліфікованих фахівців. Як правило, ними виступають спеціалісти юридичних служб суб'єкта нормотворчої діяльності, юристи-вчені та ін. При розробці законів чи інших вагомих за своїм політичним і соціальним значенням актів зазвичай створюється робоча група.

Слід забезпечити ефективне функціонування в Україні спеціалізованих державних органів і структур, діяльність яких спрямована, зокрема, на розв'язання проблеми юридико-технічної досконалості нормативних правових актів. Значну роль нині в

¹ Інформатизація законотворчої, нормотворчої, правозастосовної та правоосвітньої діяльності: Посібник. – К.: Парлам. вид-во, 1999. – С. 3.

² Поможет ли программирование создавать качественные законы // Компьютеры + программы. – 2002. – № 1 (87). – С. 52–57.

цьому напрямі відіграють Міністерство юстиції України, а також юридичні служби суб'єктів нормотворчості й науково-дослідні установи. Аналіз їх діяльності свідчить, що важливого значення набуває питання правового регулювання відносин, які виникають у зв'язку з розробкою проектів нормативних правових актів, проведенням їх правової та наукової експертиз. Щодо правової та наукової експертиз, то на сьогодні вони врегульовані Законом України «Про наукову й науково-технічну експертизу», Розпорядженням Президента України від 30 травня 1997 р. № 221/97-рп «Про порядок проведення експертизи і підготовки на підпис Президентіві України законів України»¹ тощо. Розроблені також Методичні рекомендації щодо проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів, схвалені постановою колегії Міністерства юстиції України від 21 листопада 2000 р. № 41².

У цілому питання проведення правової експертизи, співвідношення її з іншими видами експертиз ще далеке від свого вирішення, про що свідчить і проект закону України про нормативні правові акти. Наразі слід підкреслити необхідність підвищення ролі Академії правових наук України в науковому супроводженні основних стадій нормотворчого процесу. Нині саме ця науково-дослідна установа здатна забезпечити, на наш погляд, дійсно високий професійний рівень розробки проектів законів і найбільш значимих підзаконних нормативних правових актів, їх науково-правової експертизи. Це пов'язано перш за все з дійсно високою кваліфікацією кадрів, які працюють у структурі АПрН України.

В аспекті підвищення юридико-технічної досконалості нормативних правових актів досить важливими є уніфікація правил нормотворчої техніки й вирішення питання про можливість їх правового врегулювання. Під уніфікацією розуміється

¹ Про порядок проведення експертизи і підготовки на підпис Президентіві України законів України: Розпорядження Президента України від 30 трав. 1997 р. № 221/97-рп // Нормотворча діяльність: 36. нормат.-прав. актів та метод. рек. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2001. – С. 84–85.

² Методичні рекомендації щодо проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів: Постанова колегії Мін'юсту України від 21 листоп. 2000 р. № 41 // Нормотворча діяльність: 36. нормат.-прав. актів та метод. рек. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2001. – С. 231–240.

вироблення єдиних правил нормотворчої техніки, під стандартизацією — закріплення їх у нормативних правових актах. Можна стверджувати, що практика уніфікації та стандартизації основних рекомендацій нормотворчої техніки має відповідну традицію у законодавстві й нормотворчій діяльності як в Україні, так і в інших країнах. Водночас справедливим є те, що таку практику в Україні слід визнати недостатньою і такою, що потребує подальшої розробки й вирішення різноманітних питань практичного характеру.

Зарубіжний досвід нормотворчої техніки свідчить, що в багатьох державах діють нормативно-правові акти, спрямовані на закріплення правил нормотворчої техніки, тобто акти довідкового характеру. Так, у Польщі з 1961 р. діє розпорядження уряду про принципи законодавчої техніки, а в 1997 р. затверджено Регламент роботи Ради Міністрів, у яких чітко визначені вимоги до проектів усіх правових актів. Досить докладно розроблені й формалізовані вимоги законодавчої техніки у ФРН, де 10 липня 1991 р. було опубліковано Довідник з питань відповідності законів і постанов чинному праву і їх однакового оформлення, на підставі якого підготовлені відповідні рекомендації¹. У переробленому вигляді довідник вийшов у 2002 р. У РФ на регіональному рівні прийнято закони, які закріплюють основні вимоги нормотворчої техніки².

Довідник із нормотворчої техніки, розроблений Федеральним міністерством юстиції Німеччини, присвячено в цілому широкому колу питань. У ньому: а) висвітлюються питання правової експертизи; б) надаються загальні рекомендації з формулювання правових норм і спеціальні, які стосуються викладення норм у первинних законах, законах про внесення змін, нормативних постановах; в) висвітлюється допоміжна робота щодо оформлення правок до тексту проекту; г) пропонуються формули оприлюднення нової редакції закону, ухвали тощо³.

¹ Методичні рекомендації щодо проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів: Постанова колегії Мін'юсту України від 21 листоп. 2000 р. № 41 // Нормотворча діяльність: Зб. нормат.-прав. актів та метод. рек. — К.: Вид. дім «Ін Юре», 2001. — С. 231–240.

² Див.: *Шугрина Е. С.* Техника юридического письма: Учеб.-практ. пособие. — М.: Дело, 2000. — С. 215.

³ Справочник по нормотворческой технике: Пер. с нем. — 2-е изд., пере-

Аналіз законів суб'єктів РФ свідчить, що в основному на законодавчому рівні закріплюються положення з нормотворчої (законодавчої) техніки щодо: реквізитів і структури нормативних правових актів, її окремих елементів; дефініцій у нормативних правових актах; відтворення нормативних правових приписів; посилань у нормативних правових актах (ст. 29 Закону Республіки Адігея від 9 жовтня 1998 р. № 92 «Про нормативні й інші правові акти»). Причому правила законодавчої техніки були виділені в самостійну главу, хоча визначення законодавчої техніки не наводиться. Іноді просто формулюється відсильна норма, яка закріплює необхідність затвердження методичних правил підготовки нормативних правових актів, що встановлюють правила й нормативи юридичної техніки (ст. 24 Закону Краснодарського краю від 6 липня 1995 р. «Про правотворчість і нормативні правові акти Краснодарського краю»). Цікаво, що після вказаної статті йдуть положення, присвячені реквізітам нормативних правових актів і вимогам до їх тексту. Оскільки дефініція юридичної техніки відсутня, то не можна зробити послідовний висновок про те, чи охоплюються поняттям «юридична техніка» останні з вищезазначених положень названого закону. Свердловський обласний закон від 10 березня 1999 р. № 4-ОЗ «Про правові акти у Свердловській області» взагалі не вживає терміна «нормотворча (законодавча, юридична) техніка». Водночас він включає гл. III «Структура і зміст правового акта», у якій розглянуто детальне регулювання реквізитів і побудови різних видів нормативних правових актів. Закон Ханті-Мансійського автономного округу від 24 червня 1998 р. «Про нормативні правові акти Ханті-Мансійського автономного округу» містить ст. 19 «Основні правила законодавчої техніки», у якій теж не існує формулювання поняття «законодавча техніка».

У проекті Федерального закону «Про нормативні правові акти Російської Федерації» є окрема глава VI «Правила законодавчої техніки», у якій називаються: а) мова викладення нормативних правових актів; б) реквізити нормативного правового акта; в) значення і зміст його преамбули; г) первинні структурні елементи законів та інших нормативних правових актів; д) правила щодо дефініцій, відтворень, посилань; е) встанов-
раб. – М.: БЕК, 2002. – С. 196.

люється обов'язкове у відповідних випадках включення припису, який зобов'язує правотворчі органи привести свої нормативні правові акти у відповідність до прийнятих (виданих) нормативних правових актів.

В Україні практика уніфікації та стандартизації правил нормотворчої техніки має певну історичну традицію. Так, ще в 1913 р. Державна Рада й Державна дума розробили й затвердили Правила викладення законопроектів, які містили положення, що: а) заголовок законопроекту мав бути стислим, б) не рекомендувалося доповнювати нормативні акти додатками, в) закріплювалися рекомендації щодо поділу закону на частини, їх нумерації, г) пропонувалися варіанти вживання скорочень, д) устанавлювалися правила щодо граматичного оформлення законопроектів тощо.

У 80-х рр. ХХ ст. уперше в українській державно-нормотворчій практиці деяка частина вимог нормотворчої техніки дістала закріплення в низці законодавчих і підзаконних актів, як-от: Регламент Верховної Ради Української РСР, прийнятий 25 березня 1980 р., Закон УРСР «Про Раду Міністрів Української РСР» від 19 грудня 1978 р., Рекомендації по підготовці нормативних актів міністерств, відомств УРСР і облвиконкомів, схвалені Міністерством юстиції УРСР 21 січня 1976 р. та ін.¹

На сьогодні частина правил законодавчої техніки закріплена в чинному Регламенті Верховної Ради України², але опосередковано, через відсилку до Положення про порядок розробки проектів законів (ст. 6.1.1), Положення про структуру, виклад, зміст та оформлення проектів законів (ст. 6.1.2).

Регулюванню правил нормотворчої техніки присвячені окремі статті проекту Закону України «Про закони й законодавчу діяльність в Україні», який був знятий із розгляду, та окремий розділ проекту Закону України «Про нормативно-правові акти».

У проекті Закону України «Про закони й законодавчу діяльність в Україні»³ ст. 28 «Основні вимоги до закону. Мова

¹ Див.: Рабінович П. М. Техніка законотворення у сучасній Україні: стан, проблеми та перспективи // Нариси законопроекткування. – Оттава, 1999. – С. 5.

² Про закони і законодавчу діяльність: Проект закону України // www.nau.kiev.ua.

³ Регламент Верховної Ради України від 27 липня 1994 року № 129/94-ВР

закону» присвячена таким питанням, як структура закону, його відповідність положенням законів вищої юридичної сили, мова закону. Сама ця стаття з огляду на вимоги нормотворчої техніки викликає деякі зауваження. По-перше, назва статті не відповідає її змісту. Точніше було б назвати статтю «Реквізити, структура й мова закону». По-друге, вимогу про відповідність закону положенням законів вищої юридичної сили, на нашу думку, не можна включати в нормотворчу техніку. Це положення слід було розмістити поряд із положеннями, які встановлюють характеристику окремих видів законів чи юридичну силу різних їх видів, визначають їх ієрархічну підпорядкованість. Мова може йти про один із аспектів такої відповідності — формально-логічну, текстуальну. Поряд із цим заслуговує позитивної характеристики ст. 31 зазначеного Закону «Особливості закону про внесення змін до іншого закону», оскільки в цілому в ній закріплені правильні й корисні для подальшої реалізації законодавчих приписів вимоги.

Достатньо детально виписані правила нормотворчої техніки в Законі України «Про нормативно-правові акти», прийнятому Верховною Радою 13 січня 2000 р., на який було накладено вето Президентом України. Цей Закон містить розд. III «Нормотворча техніка», який складається з двох глав: «Техніка підготовки проектів нормативно-правових актів» і «Мовні й термінологічні стандарти». Положення цих частин: а) закріплюють визначення нормотворчої техніки; б) містять загальні техніко-юридичні вимоги до нормативного акта; в) вимоги до структури й реквізитів нормативних актів; г) вимоги до назви нормативного акта та його структурних частин; д) установлюють єдину систему позначень складових частин тексту, е) містять вимоги щодо термінології та стилю.

Окремі правила нормотворчої техніки знайшли своє відбиття в Тимчасовому регламенті Кабінету Міністрів України, затвердженому Постановою КМ України від 5 червня 2000 р.¹: а) закріплені вимоги до оперативних (тих, що змінюють чи ска-

// Нормотворча діяльність: Зб. нормат.-прав. актів та метод. рек. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2001. – С. 30–53.

¹ Тимчасовий регламент Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 черв. 2000 р. № 915 // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 24. – Ст. 994.

совують дію попередніх) постанов (п. 4; абз. 1, 2, 9, 10 п. 8 ч. VI); б) затверджені структурні елементи, з яких складається постанова Кабінету Міністрів (п. 7 ч. VI); в) містяться вимоги до стилю й термінології (п. 9 ч. VI). Слід зазначити, що цей документ і сам не відповідає елементарним вимогам нормотворчої техніки: абсолютно непослідовною є його рубрикація, нумерація пунктів кожної частини починається з «1»; немає системності у викладенні приписів, тобто вони не згруповані належним чином і тому документ за викладенням має вигляд мозаїки.

На більш позитивну оцінку заслуговують Рекомендації з питань підготовки, державної реєстрації й обліку відомих нормативно-правових актів, затверджені постановою колегії Міністерства юстиції України від 27 березня 1998 р. № 3, і Методичні рекомендації щодо розроблення проектів законів і дотримання вимог нормопроектної техніки, схвалені постановою колегії Міністерства юстиції України від 21 листопада 2000 р. № 41¹. Аналіз цих документів свідчить, що в них ідеться не тільки про правила нормотворчої техніки, а даються поради щодо концептуальної розробки нормативно-правового рішення.

У результаті нормативно-правового закріплення правил нормотворчої техніки вимоги до нормопроекту зі статусу суто наукових і практичних рекомендацій переходять у розряд суворих юридичних правил, що сприяє підвищенню технічної досконалості нормативних актів і раціоналізує діяльність осіб, причетних до розробки нормопроектів. Але, на нашу думку, далеко не всі правила нормотворчої техніки за своїм змістом можуть бути такими суворими юридичними правилами. Отже, які саме правила нормотворчої техніки можуть набути статусу юридичних?

Оскільки закон має уникати дрібниць, на законодавчому рівні вважаємо недоцільним детально виписувати норми, присвячені регулюванню застосування правил нормотворчої техніки. Закон має містити тільки найзагальніші та найважливіші положення стосовно спеціально-юридичного, логічного, мовно-

¹ Методичні рекомендації щодо розроблення проектів законів та дотримання вимог нормопроектної техніки // Нормотворча діяльність: Зб. нормат.-прав. актів та метод. рек. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2001. – С. 219–230.

стилістичного й документального (структурного) оформлення змісту проекту нормативного правового акта, тобто правила, які закріплюють так звані принципи нормотворчої техніки. Також на рівні закону можна врегулювати структуру й реквізити нормативних правових актів, оскільки вони повною мірою піддаються стандартизації і не потребують суттєвого збільшення обсягу закону. Щодо більш конкретного, детального регулювання застосування правил нормотворчої техніки, то закон має відсилати до спеціальних актів. Отже, значна кількість правил, що стосуються структури, мови, логіки, спеціально-юридичного вираження змісту проектів, окремих засобів, має закріплюватися або підзаконними нормативними правовими актами, або документами, які взагалі не мають правової природи. Підзаконними нормативними правовими актами можуть закріплюватися основні елементи нормотворчої техніки. Прикладом, можна і доцільно затвердити офіційний перелік аббревіатур і скорочень, які мають державно-правову природу (назви міністерств, відомств, міжнародних організацій) тощо. Можуть бути стандартизовані структурні елементи окремих видів нормативних правових актів, їх нумерація, уживані фразеологізми тощо. Водночас слід погодитися з думкою, що термін «стандартизовані» щодо правил нормотворчої техніки майже завжди слід брати в лапки¹, тому що серед них досить обмежена кількість безперечних, по-перше, і правила нормотворчої техніки мають бути рухомими, зазнавати оперативних змін у необхідних випадках, по-друге.

Більшість правил нормотворчої техніки мають становити зміст відповідних методичних рекомендацій. Ідеться про використання різних мовних засобів (синонімів, омонімів, неологізмів, скорочень, складних слів, різних форм дієслів, сполучників, чисел і цифр, різних позначень тощо), про порядок цитування, техніку відсилок і посилань та ін. Вважаємо, що такі рекомендації мають іти від загального до окремого. Отже, першу їх частину повинні складати правила про загальні для всіх нормативних правових актів логічні, спеціально-юридичні, мовно-стилістичні та структурні засоби. У наступних частинах

¹ Див.: *Бержарон Р.* Листи до українських нормопроектувальників. – К., 1999. – С. 43–46.

необхідно відобразити специфіку: а) законодавчої техніки, у межах якої розкрити особливості вираження змісту різних видів законів; б) техніки підзаконних нормативних правових актів, у межах якої розкрити особливості вираження змісту різних видів підзаконних нормативних правових актів.

Четвертим напрямом розвитку правової системи є підвищення рівня судового захисту прав і свобод людини та громадянина. Особливістю Конституції України є те, що нею передбачено створення й закріплення дійового механізму захисту прав і свобод людини. Це стосується перш за все організації і здійснення державної влади на засадах поділу на законодавчу, виконавчу й судову гілки (ст. 6). Саме на судову владу, як зазначено в Основному Законі, покладається функція захисту конституційних прав і свобод. Каральна функція суду поступається функціям правозахисній і праворегулюючій. Відповідно до Перехідних положень Конституції України та Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав та основних свобод людини» від 17 липня 1997 р. рішення про надання санкції на арешт, тримання під вартою й затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також щодо проведення огляду й обшуку житла або іншої власності особи з 28 червня 2001 р. приймаються виключно судами України.

Важливою ланкою в механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина є Конституційний Суд України, який здійснює судовий конституційний контроль і захист підвалин конституційного ладу, основних прав і свобод людини та громадянина, забезпечення верховенства права й прямої дії Основного Закону на всій території країни.

Здійснюючи конституційний контроль, Конституційний Суд України значно впливає на діяльність органів державної влади щодо додержання й захисту прав людини і громадянина, передусім у галузі нормотворчості (законодавства), приймаючи рішення про невідповідність тих чи інших правових актів або окремих положень Основному Закону держави, даючи тлумачення конституційних норм при розгляді конкретних справ

і здійснюючи офіційне тлумачення Конституції й законів України, які є обов'язковими для всіх суб'єктів права.

Запровадження спеціального інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є новацією в державно-правовій системі захисту прав і свобод людини в нашій країні. У Конституції України закріплюється право особи звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого (ст. 55) і визначається, що через нього виконується парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина (ст. 101). Статус, функції та компетенція Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини закріплені в конституційному Законі України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», прийнятому Верховною Радою 23 грудня 1997 р. При його розробці було враховано позитивний досвід інституту омбудсмана (Уповноваженого з прав людини) деяких європейських країн. Віднині цей інститут являє собою універсальний інструмент виявлення та сприяння усуненню порушень прав і свобод людини та громадянина в Україні. Усвідомити природу, функції та мандат нового для України демократичного інституту досудового захисту прав і свобод людини неможливо без аналізу подібних правозахисних інституцій у демократичних країнах світу¹.

У Статуті Організації Об'єднаних Націй, прийнятому після Другої світової війни й повалення тоталітарних фашистських режимів, які звели нанівець права людини й навіть саме її існування, було проголошено, що однією з цілей діяльності ООН є міжнародне співробітництво для сприяння загальній повазі й дотриманню прав людини й основних свобод для всіх. Ще тоді Україна як одна з держав — засновниць ООН відповідно до ст. 55 Статуту ООН узяла на себе ці зобов'язання.

Для забезпечення проголошеної мети Генеральна Асамблея ООН прийняла 10 грудня 1948 р. Загальну декларацію прав людини, у якій уперше в історії було встановлено перелік основних прав і свобод людини, що підлягають дотриманню в усьому світі, а також було погоджено юридичний зміст цих прав і

¹ Див.: *Карпачова Н. І.* Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щоріч. доп. Уповноваж. Верхов. Ради України з прав людини. — 2-ге вид. — Х.: Консум, 2001. — С. 20–21.

свобод і визначено легальні випадки їх допустимих обмежень. На підставі цього документа ООН підготувала й у 1966 р. відкрила для підписання та ратифікації Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права людини та Міжнародний пакт про громадянські й політичні права, які було ратифіковано Україною в 1973 р. Більш як сто країн світу ратифікували кожен із цих пактів. Завдяки міжнародному визнанню норм Загальної декларації в конституціях понад 120 країн світу перелік, зміст і допустимі обмеження прав і свобод, які містяться в Декларації, перетворилися на загальновизнані звичаєві норми міжнародного права, тобто на міжнародні стандарти прав людини, яких мають дотримуватися всі країни світу.

Визначаючи останнє поняття, можемо запропонувати таку дефініцію: європейські стандарти прав людини — це зафіксовані в юридичних актах і документах європейських міжнародних організацій принципи й норми стосовно прав і свобод людини, призначені бути орієнтирами для відповідної внутрішньодержавної юридичної практики. До таких організацій належать передусім Рада Європи та Європейський Союз¹.

Приєднавшись до Конвенції про захист прав та основних свобод людини 1950 р., Україна взяла на себе зобов'язання щодо імплантації цього документа в національне законодавство. Особливістю цієї Конвенції є встановлення механізму міжнародного контролю, найважливішим елементом якого є діяльність Європейського суду з прав людини, що розглядає заяви будь-яких осіб, неурядових організацій або груп осіб про порушення положень Конвенції або Протоколів до неї.

Таким чином, сьогодні Україна взяла на себе зобов'язання брати участь у міжнародних засобах імплантації універсальних і європейських конвенцій у галузі прав людини.

Відповідно до Статуту ООН і Віденської конвенції про право, міжнародних договорів 1969 р. Україна має сумлінно виконувати чинні домовленості, учасницею яких вона є, а також дотримуватися всіх загальновизнаних норм міжнародного права у сфері прав і свобод людини. Зокрема, за Міжнародними

¹ Див.: Рабінович П. М. Європейські стандарти прав людини: онтологічні, гносеологічні та прасеологічні аспекти // Вісн. Акад. прав. наук України. — Х., 2003. — № 2 (33)—№ 3 (34). — С. 114—132.

пактами про права людини 1966 р. Україна зобов'язується привести вітчизняне законодавство у відповідність до міжнародних стандартів, закріплених у цих пактах. Аналогічне зобов'язання вона взяла і згідно зі ст. 1 Конвенції про захист прав та основних свобод людини 1950 р. Отже, з часу проголошення незалежності Україна стала складовою частиною міжнародної системи захисту прав людини, взявши на себе відповідні міжнародні зобов'язання, зокрема в межах європейської системи захисту прав людини, яка є найбільш розвиненою й найефективнішою у світі.

Згідно зі статтями 1 і 3 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» з метою захисту прав кожного на території країни й у межах її юрисдикції Уповноважений здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина, проголошених у Конституції, законах і міжнародних договорах України, а також сприяє приведенню національного законодавства про права та свободи людини у відповідність до міжнародних стандартів у цій галузі.

Зміст закріплених в Основному Законі прав і свобод людини свідчить, що в цілому він відповідає положенням Міжнародних пактів про економічні, соціальні й культурні права, про громадянські й політичні права та Факультативного протоколу до нього. Певною мірою цей комплекс узгоджується також із Конвенцією про захист прав та основних свобод людини 1950 р. й Протоколами № 1, 2, 4, 7, 11 до неї.

Усе це дає підстави для висновку, що Україна змінює державний курс у напрямі переорієнтації всієї своєї правової системи, конституційні права та свободи людини і громадянина визнані невідчужуваними й непорушними (ст. 21), гарантуються і не можуть бути скасовані або обмежені, крім випадків, передбачених самою Конституцією. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком

держави¹.

Забезпечення захисту прав і свобод людини впливає із завдання Конституційного Суду України: гарантувати верховенство Основного Закону України на всій території держави. Норми щодо прав і свобод людини та громадянина також включені до нього. Таким чином, захищаючи верховенство Конституції України, Конституційний Суд забезпечує пріоритет її норм щодо прав і свобод над іншими нормативно-правовими актами. Такі повноваження впливають із текстів: а) присяги судді Конституційного Суду України, у якій суддя зобов'язується «захищати конституційний устрій держави, конституційні права та свободи людини і громадянина» (ст. 17 Закону «Про Конституційний Суд України»); б) гл. 12 цього Закону «Особливості провадження в справах щодо відповідності положень чинних правових актів, зазначених у п. 1 ст. 13 цього Закону, конституційним принципам і нормам стосовно прав та свобод людини і громадянина»; в) глави «Особливості провадження в справах щодо конституційності правових актів, якими суперечливо регулюється порядок реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина»².

П'ятим напрямом розвитку правової системи є підтримка розвитку системи приватного права. Публічне право є продовженням також високозначимого соціального феномена — держави, публічної влади з усіма її позитивними й негативними потенціями, що також виражаються в досягненнях права і як «публічного». Ці досягнення в результаті демократизації суспільства реалізуються в принципах підпорядкованості влади закону, юридичних процедурах її здійснення, а в більш широкому плані — у принципах поділу влади, у республіканській формі правління і, нарешті, у державному забезпеченні прав людини, тобто в категоріях правової держави.

Отже, за всіма даними необхідно розглядати правову культуру й правовий прогрес у суспільстві розчленовано й диференційовано. Попри спільність культури і прогресу в галузях

¹ Див.: *Заверуха О.* Суб'єктивні публічні права як об'єкт судового захисту // *Право України.* – 2004. – № 4. – С. 49–52.

² Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.; За ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. – Х.: Право, 2003. – С. 249.

публічного й приватного права все-таки основні тенденції й цінності, важливі для суспільства та права, їх розвитку в майбутньому, споконвічно складаються й реалізуються окремо по зазначених фундаментальних сферах. У публічному праві це такі категорії й цінності, як компетенція, дисципліна, підпорядкованість, відповідальність.

Вихідні засади для публічного права (порядок «влада — підпорядкування») — порядок, відповідно до якого особи, які мають владу, вправі односторонньо й безпосередньо, без будь-яких додаткових рішень інших інстанцій, визначати поведінку інших осіб (підвладних чи підданих), і згідно з цим вся система владно-примусових установ зобов'язана силоміць, за допомогою примусу забезпечувати повну й точну реалізацію наказів і команд влади, а «всі інші» особи, безумовно, повинні їм підкорятися.

Звідси випливають і всі інші принципи публічного права: розходження, різнопорядковість правового статусу осіб, ієрархічність становища й різний обсяг владних правомочностей у пануючих осіб, наявність своєї, відомчої юрисдикції, відсутність орієнтації на вирішення спірних питань незалежним судом. З розвитком демократії ці принципи збагачуються інститутами високого демократичного порядку (гарантіями для громадян, демократичними процедурами та ін.), стають сумісними з усіма іншими підрозділами гуманістичного права, але це не змінює самої суті, самої природи загальнолюдських правових засад¹.

Наступним підтвердженням того, що правова система України належить до східноєвропейської правової сім'ї, яка сформувалася в межах східноєвропейської правової традиції, є підтримка розвитку приватного права. На підтвердження цього Науково-дослідним інститутом приватного права й підприємництва Академії правових наук України було видано збірник «Приватне право і підприємництво». Приватне право тісно пов'язане з правом публічним. В єдиній державно-організованій системі правових норм вони взаємодіють і взаємодоповнюють одно одне. Приватне право, як і будь-яке інше, не вичерпується державно-організованою формою існування (нормативним

¹ Див.: *Алексеев С. С.* Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 583–589.

актом). Воно існує поряд із державним законом, взаємодіє з ним, вирішує суперечності, у тому числі через конфлікти, які виникають між приватними інтересами й державною формою їх регулювання. У ст. 1 Цивільного кодексу України підкреслюється, що цивільним законодавством регулюються приватні цивільні немайнові й майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. До загальних принципів цивільного законодавства належать:

- 1) недопустимість свавільного втручання у сферу приватного життя людини;
- 2) недопустимість позбавлення права власності, крім випадків, установлених Конституцією й законами України;
- 3) свобода договору;
- 4) свобода підприємницької діяльності;
- 5) судовий захист цивільного права й інтересу;
- 6) справедливість, добросовісність і розумність.

Підставою поділу права на приватне й публічне є поділ соціальних відносин між юридично рівними суб'єктами (приміром, фізичними особами) як елементами соціальної системи і відносин між самою соціальною системою (державою, фізичними та юридичними особами), які ґрунтуються на публічній підлеглості. Система приватного права є системою індивідуалістичною, для якої суспільство — це не організм, а сума індивідів.

Незважаючи на те, що і приватне, і публічне право взаємопов'язані між собою, однаково цінні, «...підвищена увага все ж таки повинна бути надана приватному праву, оскільки саме воно (поряд чи в поєднанні з правами людини) відбиває головні процеси, пов'язані зі становленням системи суб'єктивних прав, які відкривають гарантований простір для власної активної діяльності людей, їх творчості, ініціативи...»¹.

Отже, приватне право — це сфера приватних (індивідуальних і групових) інтересів, галузь юридичної децентралізації, у якій переважає система юридичної координації за наявності багатьох центрів правовідносин, що самовизначаються.

¹ *Крупчан О. Д.* Проблеми взаємозв'язку приватного та публічного в цивільному праві України // Приватне право і підприємництво. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Вип. 4. – С. 5–11.

Таким чином, можна зробити висновок, що приватне право є сукупністю обов'язкових норм у відносинах між різними соціальними угрупованнями й економічними об'єднаннями, а також норм, які базуються на певних традиціях цього суспільства, загальнолюдських нормах моралі й підтримуються при необхідності законом. З огляду на вищезазначене можемо стверджувати, що предметом соціології приватного права є визначення соціальної природи й соціальних функцій приватного права, ефективності й його цінностей (наскільки вони відповідають розвитку громадянського суспільства). До предмета також належать проблеми результативності правового захисту приватних інтересів громадян і соціальних угруповань.

Об'єктом соціології приватного права є аналіз діяльності й результативності соціальних інститутів та організацій приватного права. Це питання впливу приватного права на поведінку людей через їх інтереси й потреби, особливості цієї поведінки в приватному полі.

Шостим напрямом розвитку правової системи України вважається зміцнення законності та правопорядку. Законність слід розглядати як функціональне явище з точки зору її власного призначення у правовій державі. Її квінтесенція в умовах правової державності полягає в тому, що жодна юридично значуща дія (поведінка, діяльність) суб'єктів суспільних відносин не може бути виключена зі сфери законності. Будь-які дії мають бути предметом оцінки з позиції законності з метою визначення їх правомірності або неправомірності. Законність у правовій державі визначає напрями впливу права в соціумі через дії учасників суспільних відносин. Цивілізований вихід із кризового стану суспільства й держави — це шлях права, законності, демократії, правової держави. Тільки рухаючись ним невпинно, можна підтвердити початок розвитку правової системи України. Правова держава є завжди державою законності, у той час як держава законності не завжди буває правою. Якщо із сфери законності (її функцій) виводяться дії владарюючих, а самі закони часто виступають формою «освячення» беззаконня, то не може бути й мови про державу за-

конності як вищий тип державності¹.

Необхідно зазначити, що держава має виступати арбітром, який гарантує дотримання законів, соціальних норм у змаганнях громадських груп, використанні права власності, запобігаючи монополізації власності та влади. Така держава є гарантом динамічності й стабільності суспільства. Так, В. Д. Ткаченко на засіданні «круглого столу», присвяченому обговоренню проблем сучасного етапу розвитку Української держави та права у світлі реалізації Програми діяльності Кабінету Міністрів України, переконливо стверджує, що зміцнення законності є одним із важливих заходів, що плануються урядом у галузі правової політики. Тільки реалізація вимог законності у сферах законодавчої діяльності й реалізації норм права може привести до вирішення поставлених у Програмі завдань уряду в правовій сфері — утвердження й реалізація прав і свобод людини, формування громадянського суспільства й побудова правової держави. Як указує науковець, принцип законності є потужним посередником між громадянським суспільством і державою, складовою частиною правозаконності в країнах Заходу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Алексеев С. С.* Восхождение к праву. Поиски и решения. – М.: Норма, 2001. – 748 с.
2. *Алексеев С. С.* Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. – М.: Юрид. лит., 1966. – 64 с.
3. *Алексеев С. С.* Общая теория права: Учебник: В 2 т. – М.: Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – 398 с.
4. *Алексеев С. С.* Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
5. *Алексеев С. С.* Право на пороге нового тысячелетия: некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной эпохи. – М.: Статут, 2000. – 256 с.
6. *Алексеев С. С.* Право. Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – 380 с.
7. *Алексеев С. С.* Проблемы теории права: Курс лекций: В 2 т. – Свердловск, 1972. – Т. 1. – 394 с.
8. *Алексеев С. С.* Структура советского права. – М.: Юрид. лит., 1975. – 263 с.
9. *Афанасьев В. Г.* Системность и общество. – М.: Политиздат, 1980. – 368 с.

¹ Див.: *Ткаченко В. Д.* Функціональне призначення законності // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 1996. – № 6. – С. 24–30.

10. *Бабаяев В. К.* Общая теория права: Курс лекций. – Н. Новгород, 1993. – 385 с.
11. *Байтин М. И.* О нормативно-классовом понимании права // *Вопр. теории гос-ва и права.* – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1983. – С. 10–35.
12. *Байтин М. И.* Право – связующее звено между политической властью, государством и правовой системой общества // *Вопр. теории гос-ва и права.* – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1988. – С. 38–47.
13. *Баранов В. М., Варьяс М. Ю., Салыгин Е. Н.* Инициативная программа спецкурса «Юридическая техника» // *Проблемы юридической техники: Сб. ст. / Под ред. В. М. Баранова.* – Н. Новгород, 2000. – С. 43–54.
14. *Бачинин В. А.* Философия права: Конспект лекций. – Харьков: Консум, 2002. – 368 с.
15. *Белая Л. В.* Зміцнення законності як одна з передумов побудови соціально-правової держави // *Держава і право: Зб. наук. пр.* – К., 2002. – Вип. 15. – С. 24–27.
16. *Бержарон Р.* Листи до українських нормопроектувальників. – К., 1999. – 64 с.
17. *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права: Пер. с фр. – М.: NOTA BENE, 2000. – 576 с.
18. *Биля І. О.* Теоретичні основи використання нормотворчої техніки: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2004. – 201 с.
19. *Блауберг И. В., Юдин Э. Г.* Становление и сущность системного подхода. – М.: Юрид. лит., 1973. – 329 с.
20. *Блауберг И. В., Юдин Э. Г.* Философские проблемы исследования систем и структур // *Вопр. философии.* – 1970. – № 5. – С. 68–79.
21. *Боботов С. В., Жигачев И. Ю.* Введение в правовую систему США. – М.: Норма, 1997. – 333 с.
22. *Бусова Н. А.* Модернизация, рациональность и право. – Харьков: Прометей-Прес, 2004. – 154 с.
23. *Васильев А. М.* О правовых идеях-принципах. – М.: Юрид. дит., 1986. – Т. 1. – С. 35–40.
24. *Васильев А. М.* Правовые категории: Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. – М.: Юрид. лит., 1976. – 264 с.
25. *Гегель.* Сочинения. – М.: Госполитиздат, 1978. – Т. 1. – 501 с.
26. *Горбунова Л.* Історія дослідження ідеї та поняття законності // *Право України.* – 2004. – № 2. – С. 3–8.
27. *Давид Р., Жоффре-Спинози К.* Основные правовые системы современности. – М.: Междунар. отношения, 1999. – 399 с.
28. *Дутко А.* Загальна характеристика техніки юридичної нормотворчості // *Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид.* – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – Вип. 35. – С. 49–61.
29. *Заверуха О.* Суб'єктивні публічні права як об'єкт судового захис-

- ту // Право України. – 2004. – № 4. – С. 49–52.
30. Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – 428 с.
 31. *Зайчук О. В., Онищенко Н. М.* Правові системи сучасності та тенденції їх розвитку // Право України. – 2002. – № 11. – С. 23–37.
 32. *Згадзай О. Э.* Концепция стабильности закона. – М.: Проспект, 2000. – С. 146. – (Сер. «Конфликт закона и общества»).
 33. *Згадзай О. Э., Казанцев С. Я.* Компьютерные системы в законодательстве: состояние, проблемы, перспективы // Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование: Сб. ст.: В 2 т. / Под ред. В. М. Баранова. – Н. Новгород, 2001. – Т. 1. – С. 284–291.
 34. *Зорькин В. Д.* Прецедентный характер решений Конституционного суда Российской Федерации // Журн. рос. права. – 2004. – № 12. – С. 3–16.
 35. *Зотов А. Ф.* Современная западная философия. – М.: Высш. шк., 2005. – 162 с.
 36. Інформатизація законотворчої, нормотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності: Посібник. – К.: Парлам. вид-во, 1999. – 143 с.
 37. *Ильин И. А.* О монархии // Вопр. философии. – 1991. – № 4. – С. 56–71.
 38. *Ильин И. А.* Основы законовещения: Общее учение о государстве и праве. – СПб.; М.: Зерцало, 1995. – 124 с.
 39. *Ильин И. А.* Понятие права и силы: Опыт методологического анализа. – М.: Медиум, 2000. – 321 с.
 40. *Ильин И. А.* Собрание сочинений: В 10 т. / Сост. и коммент. Ю. Т. Лисица. – М.: Медиум, 1993. – Т. 1. – 361 с.; 1994. – Т. 4. – 240 с.
 41. *Ильин И. А.* Теория права и государства. – М.: Зерцало, 2003. – 470 с.
 42. *Исаков В. Б.* Современные информационные технологии в законотворчестве // Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование: Сб. ст.: В 2 т. / Под ред. В. М. Баранова. – Н. Новгород, 2001. – Т. 1. – С. 31–46.
 43. *Казимирчук В. П.* Право и методы его изучения. – М.: Юрид. лит., 1965. – 204 с.
 44. *Карбонье Ж.* Юридическая социология: Учебник. – М.: Юрид. лит., 1986. – 340 с.
 45. *Карпачова Н. І.* Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щоріч. доп. Уповноваж. Верхов. Ради України з прав людини. – 2-ге вид. – Х.: Консум, 2001. – С. 20–21.
 46. *Карташов В. Н.* Введение в общую теорию правовой системы общества: Учеб. пособие. – Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 1996. – Ч. 2. – 187 с.
 47. *Керимов Д. А.* Законодательная техника: Науч.-метод. и учеб. пособие. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА•М, 1998. – 127 с.

48. *Кечекьян С. Ф.* Правоотношения в социалистическом обществе. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 187 с.
49. *Кобринська С. Б.* До питання про поняття та структуру правової системи. – К.: ІДП НАН України, 1993. – 134 с.
50. *Ковлер А. И.* Антропология права. – М.: ИНФРА-НОРМА, 2002. – 132 с.
51. *Козюбра М. І.* Правовий закон: проблема критеріїв // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 2 (33)–№ 3 (34). – С. 83–96.
52. *Колодій А. М.* Принципи права України: Монографія. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
53. *Комаров С. А., Малько А. В.* Теория государства и права: Учеб.-метод. пособие. – М.: НОРМА, 2003. – 448 с.
54. Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильєн та ін.; За ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. – Х.: Право, 2003. – 328 с.
55. Концепція стабільності закону / Под ред. В. П. Казимирчука. – М.: Проспект, 2000. – 176 с. – (Сер. «Конфликт закона и общества»).
56. *Корчевский Д. С.* Современная правовая система Российской Федерации (теоретический анализ): Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2000. – 173 с.
57. *Котюк І., Котюк О.* Етимологічні та онтологічні аспекти проблеми систематизації правових актів // Право України. – 2000. – № 8. – С. 112–125.
58. *Кравчук М.* Правовая система США. – Киев: Нора-Друк, 2004. – 274 с.
59. *Крупчан О. Д.* Проблеми взаємозв'язку приватного та публічного в цивільному праві України // Приватне право і підприємництво. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Вип. 4. – С. 5–11.
60. *Кудрявцев В. Н.* О правопонимании и законности // Гос-во и право. – 1994. – № 3. – С. 24–39.
61. *Кудрявцев В. Н., Васильев А. М.* Право: развитие общего понятия // Сов. гос-во и право. – 1985. – № 7. – С. 12–27.
62. *Кузнецов Э. В.* Философия права в России. – М.: Юрид. лит., 1989. – 202 с.
63. *Кухарук Т. В.* Правовая система и систематика законодательства: Дис. ... канд. юрид. наук. – СПб., 1998. – 230 с.
64. *Лейст О. Э.* Три концепции права // Сов. гос-во и право. – 1991. – № 12. – С. 34–49.
65. *Ливишиц Р. З.* О легитимности закона // Теория права: новые идеи. – М.: Юрид. лит., 1995. – Вып. 4. – С. 20–32.
66. *Лукашук С. И.* Глобализация и право. – М.: Юрид. лит., 1998. – 137 с.
67. *Луць Л. А.* Європейські міждержавні правові системи: загально-теоретична характеристика: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 2005. – 32 с.
68. *Луць Л. А.* Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти): Монографія. – К.: ІДП НАН України, 2004. – 304 с.
69. *Максимов С. І.* Методологічні засади правової антропології // Ме-

- тодологічні проблеми правової науки: Матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 13–14 груд. 2002 р. – Х.: Право, 2003. – С. 126–129.
70. *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления: Монография. – Харьков: Право, 2002. – 135 с.
 71. *Малько А. В.* Политическая и правовая жизнь России. – М.: Норма, 2000. – 98 с.
 72. *Малько А. В.* Правовая жизнь // Обществ. науки и современность. – М.: Норма, 1999. – № 3. – С. 65–76.
 73. *Мальцев В. Г.* Социальная справедливость и право. – М.: Юрид. лит., 1977. – 176 с.
 74. *Маркрян Э. С.* Вопросы системного исследования общества. – М.: Юрид. лит., 1972. – 196 с.
 75. *Марченко М. Н.* Сравнительное правоведение: Общ. ч.: Учеб. для юрид. вузов. – М.: Зерцало, 2001. – 560 с.
 76. *Матузов Н. И.* Личность, право, политика // Теория политики (общие вопросы) / Под ред. И. Н. Коновалова, А. В. Малько. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1994. – С. 14–33.
 77. *Матузов Н. И.* Право как центральный элемент и нормативная основа правовой системы // Вопр. теории гос-ва и права. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1988. – С. 20–29.
 78. *Матузов Н. И.* Правовая система и личность. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 234 с.
 79. Методичні рекомендації щодо проведення правової експертизи проєктів нормативно-правових актів: Постанова колегії Мініюсту України від 21 листоп. 2000 р. № 41 // Нормотворча діяльність: Зб. нормат.-прав. актів та метод. рек. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2001. – С. 231–240.
 80. Методичні рекомендації щодо розроблення проєктів законів та дотримання вимог нормопроектної техніки // Нормотворча діяльність: Зб. нормат.-прав. актів та метод. рек. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2001. – С. 219–230.
 81. *Миколенко Я. Ф.* Право и формы его проявления // Сов. гос-во и право. – 1967. – № 1. – С. 46–59.
 82. *Михайловская И. Б.* Социальное назначение уголовной юстиции и цель уголовного процесса // Гос-во и право. – 2005. – № 5. – С. 111–118.
 83. *Мицкевич А. В.* Общее «нормативное» понятие права и его место в марксистском правопонимании // Сов. гос-во и право. – 1988. – № 6. – С. 11–22.
 84. *Мушинский В. О.* Правовое государство и правопонимание // Сов. гос-во и право. – 1990. – № 2. – С. 2–15.
 85. *Нагребельний В. П.* Законодавча техніка та ефективність правотворення в Україні // Часопис Київ. ун-ту права. – 2003. – № 3. – С. 5–18.
 86. *Назаров Б. Л.* Социалистическое право в системе социальных связей. – М.: Юрид. лит., 1976. – 311 с.
 87. *Нерсесянц В. С.* Право и закон: Из истории правовых учений. – М.: Наука, 2001. – 366 с.

88. *Нерсесянц В. С.* Проблемы общей теории права и государства. – М.: Норма, 2002. – 552 с.
89. *Нерсесянц В. С.* Социалистическое правовое государство: проблемы и суждения. – М.: Наука, 1989. – 223 с.
90. *Нерсесянц В. С.* Философия права: Крат. учеб. курс. – М.: Норма, 1997. – 256 с.
91. *Новгородцев П. И.* Кант и Гегель в их учении о праве и государстве. – М.: Пресса, 1991. – 194 с.
92. *Новицкая Т. Е.* Некоторые проблемы методологии исследования государства и права // Вестн. МГУ. Сер. 11, Право. – 2003. – № 3. – С. 101–119.
93. *Оборотов Ю. М.* Правова система України в Євразійській правовій сім'ї // Наук. пр. Одес. нац. юрид. акад. – Одеса: Юрид. л-ра, 2004. – Т. 3. – С. 28–37.
94. *Оборотов Ю. Н.* Традиции и новации в правовом развитии. – Одесса: Юрид. лит., 2001. – 147 с.
95. Общая теория государства и права: Акад. курс: В 3 т. – 2-е изд., перераб. и доп. / Отв. ред. М. Н. Марченко. – М.: Изд. дом «Гордец», 2002. – Т. 2. – 518 с.
96. Общая теория прав человека. – М.: Юрист, 1996. – 234 с.
97. Общая теория права: Курс лекций / Под общ. ред. В. К. Бабаева. – Н. Новгород, 1993. – С. 123–127.
98. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций / Под ред. В. В. Лазарева. – СПб.: Изд. дом С.-Петерб. ун-та, 2004. – 860 с.
99. *Оксамытний В. В.* Правомерное поведение личности. – Киев: Наук. думка, 1985. – 175 с.
100. *Оніщенко Н. М.* Загальна характеристика правової системи як інтегруючої категорії правової науки // Правова держава. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 62–73.
101. *Оніщенко Н. М.* Правова система: проблеми теорії: Монографія. – К.: ІДП НАН України, 2002. – 348 с.
102. *Перевалов В. Д.* Правовая система общества // Теория государства и права: Учебник / Под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – М.: Юрист, 1997. – 463 с.
103. *Петелина И. В.* Теоретические проблемы российской правовой системы: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 1996. – 32 с.
104. *Петелина И. В.* Теоретические проблемы российской правовой системы: Дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 1996. – С. 23–29.
105. *Петришин О. В.* Конфлікт та співробітництво як соціальне середовище права // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2004. – № 3 (38). – С. 24–34.
106. *Пиголкин А. С.* Систематизация законодательства // Проблемы общей теории права и государства: Учеб. для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2001. – С. 347–364.
107. *Пионтковский А. А.* К вопросу об изучении общенародного права // Сов. гос-во и право. – 1962. – № 11. – С. 37–49.

108. *Погорілко В., Малишко Л.* Правова система – система законодавства суверенної України // *Право України.* – 1993. – № 9. – С. 10–21.
109. *Погорілко В., Федоренко В.* Об'єкти конституційного права України: поняття, ознаки та види // *Право України.* – 2004. – № 2. – С. 9–16.
110. *Поляков А. В.* Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций. – СПб.: Изд. дом С.-Петербур. ун-та, 2004. – 864 с.
111. Поможет ли программирование создавать качественные законы // *Компьютеры + программы.* – 2002. – № 1 (87). – С. 52–57.
112. *Попов И. М.* Системный подход в социологии и проблема ценностей // *Вопр. философии.* – 1968. – № 5. – С. 29–38.
113. Порівняльне правознавство: Підручник / В. Д. Ткаченко, С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов; За заг. ред. В. Д. Ткаченка. – Х.: Право, 2003. – 270 с.
114. Правова система України: теорія і практика: Тези доп. і наук. повідомл. наук.-практ. конф. / За ред. Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погорілко. – К.: ІДП НАН України, 1993. – 552 с.
115. Правовая система социализма: В 2 кн. – Кн. 1: Понятие, структура, социальные связи / Под ред. А. М. Васильева. – М.: Юрид. лит., 1986. – 366 с.
116. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В. С. Журавський, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко; За заг. ред. В. С. Журавського. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 295 с.
117. Правовые системы стран мира: Энцикл. справ. / Отв. ред. А. Я. Сухарев. – М.: Норма, 2001. – 840 с.
118. *Прангишвили И. В.* Системный подход и общесистемные закономерности. – М.: Синтег, 2000. – 124 с.
119. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України // *Відом. Верхов. Ради України.* – 2004. – № 29. – Ст. 7.
120. Про закони і законодавчу діяльність: Проект закону України // www.nau.kiev.ua.
121. Про порядок проведення експертизи і підготовки на підпис Президента України законів України: Розпорядження Президента України від 30 трав. 1997 р. № 221/97-рп // *Нормотворча діяльність: Зб. нормат.-прав. актів та метод. рек.* – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2001. – С. 84–85.
122. Про правонаступництво України: Закон України від 12.09.1991 р. // *Відом. Верхов. Ради України.* – 2003. – № 17.
123. Проблемы общей теории права и государства: Учеб. для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2002. – 813 с.
124. *Рабинович П. М.* Європейські стандарти прав людини: онтологічні, гносеологічні та прасеологічні аспекти // *Вісн. Акад. прав. наук України.* – Х., 2003. – № 2 (33)–№ 3 (34). – С. 114–132.

125. *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії держави та права. – К.: Атіка, 1995. – 186 с.
126. *Рабінович П. М.* Права людини: діалектика універсалізації та урізноманітнення змісту й меж // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2002. – № 3. – С. 5–19.
127. *Рабінович П. М.* Техніка законотворення у сучасній Україні: стан, проблеми та перспективи // Нариси законопроекткування. – Оттава, 1999. – С. 21–34.
128. *Рабінович П. М., Хавронюк М. І.* Права людини і громадянина: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2004. – 464 с.
129. *Райхер В. К.* О системе права // Правоведение. – 1975. – № 3. – С. 23–38.
130. *Раскатов Р. В., Ткаченко Ю. Г.* Проблемы общей теории государства и права. – М.: Юрид. лит., 1977. – 189 с.
131. Регламент Верховної Ради України від 27 липня 1994 року № 129/94-ВР // Нормотворча діяльність: 36. нормат.-прав. актів та метод. рек. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2001. – С. 30–53.
132. *Романов А. К.* Правовая система Англии: Учеб. пособие. – М.: Дело, 2000. – 354 с.
133. Российское государство и правовая система: Современное развитие, проблемы, перспективы / Под ред. Ю. Н. Старилова. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1999. – 340 с.
134. *Садовский В. Н.* Основания общей теории систем. – М.: Юрид. лит., 1974. – 135 с.
135. *Сайдов А. Х.* Сравнительное правоведение (Основные правовые системы современности). – М.: Юристъ, 2004. – 448 с.
136. *Сапун В. А.* О критериях правового закона // Правовые проблемы евроазиатского сотрудничества: глобальное и региональное измерения. – Екатеринбург, 1993. – С. 17–29.
137. *Сапун В. А.* Право и законодательство: единство и различие // Правоведение. – 1981. – № 3. – С. 15–28.
138. *Селіванов В.* Співвідношення права і закону // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2004. – № 3. – С. 15–24.
139. *Синюков В. Н.* Российская правовая система. Введение в общую теорию. – Саратов: Полиграфист, 1994. – 496 с.
140. *Синюков В. Н.* Российская правовая система (вопросы теории): Дис. ... д-ра юрид. наук. – Саратов, 1995. – С. 174–190.
141. *Скакун О. Ф.* Правова система України на правовій карті світу. Доп. № 1. – Х.: Еспада, 2004. – 96 с.
142. *Скакун О. Ф.* Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум: Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
143. Современные Соединенные Штаты Америки: Энцикл. справ. – М.: Политиздат, 1988. – 164 с.
144. *Соковнин В. М.* Проблемы нормативного обращения // Филос. науки. – 1975. – № 2. – С. 34–48.
145. Справочник по нормотворческой технике: Пер. с нем. – 2-е изд.,

- перераб. – М.: БЕК, 2002. – 296 с.
146. *Стретович В.* Правова система України: загальна характеристика сучасного етапу формування // *Право України.* – 1998. – № 1. – С. 3–16.
 147. Сучасний етап розвитку Української держави і права в світлі реалізації Програми діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям»: *Круглий стіл // Вісн. Акад. прав. наук України.* – Х., 2005. – № 1 (40). – С. 242–260.
 148. *Сырых В. М.* Теория государства и права: Учебник. – 2-е изд., стер. – М.: ЗАО «Юрид. дом «Юстицинформ», 2002. – 592 с.
 149. *Тацій В. Я.* Значення юридичної науки у формуванні правової системи України // *Вісн. Акад. прав. наук України.* – Х., 2002. – № 26. – С. 5–26.
 150. *Тацій В. Я.* Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави // *Методологічні проблеми правової науки: Матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 13–14 груд. 2002 р.* – Х.: Право, 2003. – С. 5–25.
 151. *Тацій В. Я.* Юридична наука та її значення у формуванні правової системи України // *Конституція України – основа модернізації держави та суспільства: Матеріали наук. конф., Харків, 21–22 черв. 2001 р.* / Упоряд.: Ю. М. Грошевий, М. І. Панов. – Х.: Право, 2001. – С. 12–22.
 152. *Теоретические вопросы систематизации советского законодательства / Под ред. С. Н. Братуся, И. С. Самощенко.* – М.: Юрид. лит., 1962. – 188 с.
 153. *Теория государства и права / Под ред. С. А. Комарова, А. В. Малько.* – М.: Норма, 2003. – 582 с.
 154. *Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. В. К. Бабаева.* – М.: Юристъ, 1999. – 568 с.
 155. *Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько.* – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2004. – 768 с.
 156. *Теория государства и права: Учебник / Под ред. С. С. Алексеева.* – М.: Юрид. лит., 1985. – 480 с.
 157. *Теория государства и права: Хрестоматия: В 2 т. – Т. 2: Право / Автор-сост. М. Н. Марченко.* – М.: ОАО «Изд. дом «Городец», 2004. – 800 с.
 158. *Тесленко М.* Право як інструмент соціальної справедливості // *Право.* – 2004. – № 7. – С. 41–53.
 159. Тимчасовий регламент Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 черв. 2000 р. № 915 // *Офіц. вісн. України.* – 2000. – № 24. – Ст. 994.
 160. *Тиунова Л. Б.* О понятии правовой системы // *Сов. гос-во и право.* – 1986. – № 10. – С. 29.
 161. *Тиунова Л. Б.* Системные связи правовой действительности: Методология и теория. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1993. – С. 53–64.
 162. *Тихомиров Ю. А.* Конституционное право: уроки прошлого

- и взгляд в будущее // Правоведение. – 1992. – № 6. – С. 6–18.
163. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения. – М.: Норма, 1996. – 427 с.
164. Тихомиров Ю. А. Правовая система развитого социализма // Сов. гос-во и право. – 1979. – № 7. – С. 33–45.
165. Тихомиров Ю. А. Теория закона. – М.: Норма, 1982. – 289 с.
166. Тихомиров Ю. А. Юридическая коллизия: власть и правопорядок // Гос-во и право. – 1994. – № 1. – С. 5–18.
167. Ткаченко В. Д. Функції законності в правовій державі // Права держава України: Проблеми, перспективи розвитку. – Х.: Консум, 1995. – С. 39–50.
168. Ткаченко В. Д. Функціональне призначення законності // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 1996. – № 6. – С. 24–30.
169. Тодика Ю. М. Конституція України – Основний Закон держави і суспільства: Навч. посіб. – Х.: Факт, 2001. – 382 с.
170. Толстой Ю. К. К теории правоотношения. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. – 187 с.
171. Урядовий кур'єр. – 2002. – 4 черв. – № 100. – С. 3–6.
172. Ушаков А. А. Методологические основы и законодательный метод в советском правотворчестве (К постановке вопроса в плане «Юридической техники») // Учен. зап. Перм. гос. ун-та. – 1966. – № 147. – С. 145–157.
173. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1991. – 408 с.
174. Фридман Л. Введение в американское право: Пер. с англ. / Под ред. М. Калантаровой. – М.: Прогресс, 1992. – 286 с.
175. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. – М.: Политиздат, 1974. – 136 с.
176. Халфина Р. О. Что есть право: понятие и определение // Сов. гос-во и право. – 1984. – № 32. – С. 19–32.
177. Харитонов Є. О. До питання про доцільність дослідження традиції приватного права українськими науковцями // Зб. наук. пр. – Одеса: Юрид. л-ра, 2004. – Вип. 23. – С. 35–40.
178. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. – Одеса, 2000. – С. 8–9.
179. Харитонов Є. О. Українська традиція приватного права: між Сходом і Заходом // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2000. – № 4. – С. 19–33.
180. Харитонов Є., Харитонova О. Європейські правові системи: проблеми класифікації // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2002. – № 2 (29). – С. 3–14.
181. Харитонova О. І., Харитонов Є. О. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. – Х.: Одісей. – 2002. – 592 с.
182. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: Пер. с нем.: В 2 т. – Т. 1: Основы. – М.: Междунар. отношения, 2000. – 479 с.

183. *Цвік М. В.* Про сучасне праворозуміння // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2001. – № 4. – С. 3–13.
184. *Червонюк В. І.* Теория государства и права: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 2003. – С. 191–192.
185. Через тернии – к человеку // Голос Украины. – 2005. – 13 трав. – № 86 (3586).
186. *Шафеев Д. Р.* Современная правовая система Российской Федерации: Дис. ... канд. юрид. наук. – Уфа, 2002. – 183 с.
187. *Шевчук С.* Основи конституційної юриспруденції. – Х.: Консум, 2002. – 243 с.
188. *Шемшученко Ю.* Корінь спільний – справедливість і право // Віче. – 1993. – № 12. – С. 10–19.
189. *Шемшученко Ю. С.* Теоретические проблемы гармонизации законодательства Украины с Европейским правом // Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / Под ред. Е. Б. Кубко, В. В. Цветкова. – Киев: Юринком Интер, 2003. – С. 35–40.
190. *Шмельова Г. Г.* Законодавча техніка // Юрид. енцикл.: В 6 т. – Т. 2: Д–Й. – К.: Укр. енцикл., 1999. – 762 с.
191. *Шпенглер О.* Закат Европы. – М.: Юрид. лит., 1999. – Т. 2. – 327 с.
192. *Шугрина Е. С.* Техника юридического письма: Учеб.-практ. пособие. – М.: Дело, 2000. – 272 с.
193. *Юрашевич Н. М.* Эволюция понятия правового сознания // Правоведение. – 2004. – № 2. – С. 166–179.
194. *Явич Л. С.* Право развитого социалистического общества: Сущность и принципы. – М.: Юрид. лит., 1986. – 232 с.
195. *Явич Л. С.* Сущность права. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – 207 с.

Зміст

Передмова	3
-----------------	---

РОЗДІЛ 1 ПРАВОВА СИСТЕМА ТА ЇЇ РОЛЬ У ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

1.1. Поняття й характерні особливості правової системи	5
1.2. Проблема структуризації правової системи	29
1.3. Поняття правової системи серед інших узагальнюючих категорій правової науки	67

РОЗДІЛ 2 НАЦІОНАЛЬНА ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ В СІМ'Ї ПРАВОВИХ СИСТЕМ СУЧАСНОСТІ

2.1. Типологія правових систем	79
2.2. Місце національної правової системи в сім'ї правових систем сучасності	96
2.3. Напрями й тенденції розвитку правової системи України	121
Список використаних джерел	149

Наукове видання

М. Г. Хаустова

**Національна правова система
за умов розбудови правової демократичної
державності в Україні**

Монографія

Редактор-коректор

М. М. Поточняк

Комп'ютерна верстка

В. М. Зеленька, О. І. Лагози

Підписано до друку з оригінал-макета 15.01.2008 р.
Формат 84×108 ¹/₃₂. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 8,1. Обл.-вид. арк. 8,5. Вид. № 318.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
8 (057) 758-35-98